

***Economics and
Management***

“

”

“ИКОНОМИКА И УПРАВЛЕНИЕ” е научно списание на Стопанския факултет при ЮЗУ “Неофит Рилски”. В него се публикуват статии по актуални проблеми на икономиката и управлението на глобално, регионално и местно равнище.

Главен редактор

доц. д-р Чавдар Николов

Chief Editor

Assoc. Prof. Dr. Chavdar Nikolov

Зам. гл. редактор

доц. д-р Рая Мадгерова

Deputy Chief Editor

Assoc. Prof. Dr. Raya Madgerova

Редакционна колегия

проф. д-р Васил Пехливанов
доц. д-р Георги Л. Георгиев
доц. д-р Георги П. Георгиев
доц. д-р Димитър Димитров
проф. д-р Манол Рибов
проф. д-р Милко Митрополитски
проф. д-р Надежда Николова

Editorial Board

Prof. Dr. Vasil Pehlivanov
Assoc. Prof. Dr. Georgy L. Georgiev
Assoc. Prof. Dr. Georgy P. Georgiev
Assoc. Prof. Dr. Dimitar Dimitrov
Prof. Dr. Manol Ribov
Prof. Dr. Milko Mitropolitski
Prof. Dr. Nadejda Nikolova

Отговорни редактори

гл. ас. д-р Десислава Стоилова
гл. ас. д-р Преслав Димитров

Production Editors

Chief Ass. Prof. Dr. Desislava Stoilova
Chief Ass. Prof. Dr. Preslav Dimitrov

**Технически редактор и
дизайн**

Лъчезар Гогов

Technical Editor & Design

Lachezar Gogov

Списанието се разпространява чрез международния книгообмен на Народна библиотека “Св. св. Кирил и Методий” в следните библиотеки и институции: Slavonic and East European Section – Oxford, England; Library of Congress – Washington, USA; The New York Public Library – New York, USA; United Nations – New York, USA; Square de Meeus – Brussels, Belgium; Российская государственная библиотека – Международный книгообмен – Москва, Россия; Институт научной информации по общественным наукам Академии наук РФ – Москва, Россия.

Адрес на редакцията:

Списание “Икономика и управление”
Стопански факултет при ЮЗУ “Неофит Рилски”
2700 Благоевград, ул. “Крали Марко” 2
e-mail: economics_management@abv.bg
тел.: 073/ 885952

Editor’s office address:

Magazine “Economics & Management”
Faculty of Economics – SWU “Neofit Rilsky”
“Kraly Marko” Street, 2700 Blagoevgrad
e-mail: economics_management@abv.bg
Tel: (+35973) 885952

НАУЧНО СПИСАНИЕ НА СТОПАНСКИЯ ФАКУЛТЕТ
ПРИ ЮЗУ "НЕОФИТ РИЛСКИ" – БЛАГОЕВГРАД ГОД. II, №3, 2006

JOURNAL FOR ECONOMICS AND MANAGEMENT SCIENCE OF
FACULTY OF ECONOMICS–SOUTH-WESTERN UNIVERSITY–
BLAGOEVGRAD VOL. II, №3, 2006

СЪДЪРЖАНИЕ

CONTENTS

<u>КЪМ ЧИТАТЕЛИТЕ</u>	1	<u>FOR READERS</u>
<u>ФИНАНСИ</u>		<u>FINANCE</u>
ЧАВДАР НИКОЛОВ - ПЪРВОСТЕПЕННА ЗАПЛАХА ЗА ФИНАНСОВАТА СТАБИЛНОСТ ЛИ Е ДЕФИЦИТЪТ В ТЪРГОВСКИЯ БАЛАНС?	2	CHAVDAR NIKOLOV - IS THE DEFICIT IN THE BALANCE OF TRADE A FIRST-RATE DANGER TO THE FINANCIAL STABILITY?
ДЕСИСЛАВА СТОИЛОВА - АНАЛИЗ И ОЦЕНКА НА КРЕДИТОСПОСОБНОСТТА НА БЪЛГАРСКИТЕ ОБЩИНИ ПОСРЕДСТВОМ КРЕДИТЕН СКОРИНГ	7	DESI SLAVA STOILOVA - ANALYSIS AND ASSESSMENT OF MUNICIPAL CREDITWORTHINESS BY CREDIT SCORING
ВАСИЛ КУТИН - МОДЕЛИ ЗА ИЗМЕРВАНЕ НА ПАРИЧНАТА МАСА	25	VASIL KUTIN - MODELS FOR MEASURING MONETARY BASE
<u>МАКРОИКОНОМИКА</u>		<u>MACROECONOMICS</u>
ЧАВДАР НИКОЛОВ - ИКОНОМИЧЕСКОТО РАЗВИТИЕ НА БЪЛГАРИЯ СЕ НУЖДАЕ ОТ НОВ АЛГОРИТЪМ	30	CHAVDAR NIKOLOV - BULGARIAN ECONOMIC DEVELOPMENT NEEDS A NEW ALGORITHM
<u>ИКОНОМИКА НА СВОБОДНОТО</u> <u>ВРЕМЕ</u>		<u>FREE TIME ECONOMICS</u>
СТАНКА РИНКОВА - МИКРОИКОНОМИЧЕСКИ АСПЕКТИ НА СЪЩНОСТТА НА СВОБОДНОТО ВРЕМЕ	33	STANKA RINKOVA - MICROECONOMIC ASPECTS OF THE ESSENTIALITY OF THE FREE TIME
<u>РЕГИОНАЛНО РАЗВИТИЕ</u>		<u>REGIONAL DEVELOPMENT</u>
МАРИЯ ШИШМАНОВА - СЪВРЕМЕННО РАЗВИТИЕ НА ТРАНСПОРТНИТЕ КОМУНИКАЦИИ В НОВИТЕ СХЕМИ И ПЛАНОВЕ	38	MARIA SHISHMANOVA - CONTEMPORARY DEVELOPMENT OF TRANSPORT COMMUNICATIONS IN THE NEW SPATIAL- PLANNING SCHEMES AND PLANS

<u>ЧОВЕШКИ РЕСУРСИ И ОБРАЗОВАНИЕ</u>		<u>HUMAN RESOURCES AND EDUCATION</u>
БОЖИДАР ГЪШЕВ, МАРИЯ ВЕЛЕВА - НАГЛАСИ И ОЧАКВАНИЯ НА ПРЕПОДАВАТЕЛИТЕ ОТНОСНО СТУДЕНТСКАТА ОЦЕНКА НА КАЧЕСТВОТО НА ПРЕПОДАВАНЕТО В МЕЖДУНАРОДНОТО ВИСШЕ БИЗНЕС УЧИЛИЩЕ – БОТЕВГРАД	47	BOJIDAR GYOSHEV, MARIA VELEVA - ATTITUDES AND EXPECTATIONS OF TEACHERS PERTAINING TO STUDENTS' EVALUATION OF QUALITY OF TEACHING AT INTERNATIONAL BUSINESS SCHOOL OF BOTEVGRAD
ДИЛЯНА ЯНЕВА - РАБОТНАТА ЗАПЛАТА – МОТИВАТОР НА „КОМПЛЕКСНИЯ ЧОВЕК”	57	DILYANA YANEVA - WAGE – MOTIVATOR OF “COMPLEX PERSON”
<u>ТУРИЗЪМ</u>		<u>TOURISM</u>
ЙОАННА ВАСИЛЕВА ПОПНИКОЛОВА - ВЛИЯНИЕ НА ГЛОБАЛНАТА МРЕЖА ЗА ПРОДАЖБИ ВЪРХУ КОНКУРЕНТНОТО ПРЕДИМСТВО В ХОТЕЛИЕРСТВОТО	64	IOANNA VASILEVA POPNIKOLOVA - THE IMPACT OF THE GLOBAL DISTRIBUTION SYSTEMS ON THE COMPETITIVE ADVANTAGE OF THE HOTEL PRODUCT
БОЙКО КОЛЕВ, ГЮЛА КАМБАЧ - ФОРМАЦИОННА СИСТЕМА ЗА УПРАВЛЕНИЕ НА ТУРИЗМА В РЕГИОНА НА ГР. ГОЦЕ ДЕЛЧЕВ	69	BOYKO KOLEV, GULA KAMBACH - INFORMATION SYSTEM FOR TOURISM MANAGEMENT IN GOZE DELCHEV REGION
ЛЮБЕН ЕЛЕНКОВ - БЕЗОПАСЕН ТУРИЗЪМ С ТРАНСПОРТНАТА ИНФРАСТРУКТУРА	77	LUBEN ELENKOV - SAFE TOURISM WITH TRANSPORT INFRASTRUCURE
АКТУАЛНИ ПУБЛИКАЦИИ	80	TOPICAL PUBLICATIONS
НАУЧНИ СЪБИТИЯ	81	SCIENTIFIC EVENTS

Настоящият брой на списание “Икономика и управление” се издава с финансовата подкрепа на авторите.

Всички права върху публикуваните материали са запазени. Възгледите на авторите изразяват личното им мнение и не ангажират редакцията на списанието.

Уважаеми читатели,

На Вашето внимание е списание "Икономика и управление". Списанието е печатен орган на Стопанския факултет при Югозападния университет "Неофит Рилски" – Благоевград и издаването му е свързано с по-нататъшното развитие и обновяване на научните изследвания и учебния процес във Факултета в контекста на присъединяването на България към Европейския съюз. За времето от създаването (1991 г.) до навлизането в средата на второто си десетилетие Стопанският факултет се утвърди като център за образователна, научна и научно-приложна дейност в Югозападна България.

Тази многостранна дейност на Стопанския факултет определя и целта на настоящото списание "Икономика и управление" - да популяризира научните новости и да удовлетворява потребностите на практиката. Редакцията колегия счита, че в списанието определено място трябва да намерят актуалните проблеми на:

- националната и регионалната икономика;
- управленските подходи и механизми;
- европейската интеграция и глобализацията;
- качеството и конкурентноспособността;
- икономиката на знанието;
- икономическият растеж и устойчивото развитие.

Публикациите в списанието обхващат научни сфери, съответстващи на научната и образователната проблематика и профилирането на специалности в Стопанския факултет – мениджмънт, маркетинг, финанси, счетоводство и контрол, социално-културни дейности, туризъм, социална политика, инфраструктура и други.

Списание "Икономика и управление" се явява среда за среща на мненията и оценките на учени, изследователи и специалисти от сферата на науката и на стопанския живот.

Редакцията колегия се стреми да поддържа високо равнище на научните и научно-приложните разработки и същевременно да предоставя възможност не само на утвърдени и авторитетни български и чуждестранни учени, но и на начинаещи преподаватели и докторанти да публикуват своите идеи. На страниците на списанието могат да споделят свои виждания и специалисти от стопанската практика.

Вярваме, че отговорното отношение на авторите ще съдейства списанието да отговаря на съвременните критерии и изисквания. Списание "Икономика и управление" ще разчита на мненията и препоръките на читателите.

От редакцията колегия

Доц. д-р ЧАВДАР НИКОЛОВ

ЮГОЗАПАДЕН УНИВЕРСИТЕТ "НЕОФИТ РИЛСКИ", гр. БЛАГОЕВГРАД

ПЪРВОСТЕПЕННА ЗАПЛАХА ЗА ФИНАНСОВАТА СТАБИЛНОСТ ЛИ Е ДЕФИЦИТЪТ В ТЪРГОВСКИЯ БАЛАНС?

IS THE DEFICIT IN THE BALANCE OF TRADE A FIRST-RATE DANGER TO THE FINANCIAL STABILITY?

Assoc. Prof. CHAVDAR NIKOLOV, Ph.D.

SOUTHWESTERN UNIVERSITY "NEOFIT RILSKI", BLAGOEVGRAD

Abstract: The growing deficit in the Bulgarian trade and in the current account is turning with the time in a priority object of concern about the compatibility of the national economy. But the following article illustrates that the main part of the trade deficit is caused by the foreign investment inflow and by the growth of the foreign debt of the private sector of the country. This situation does not justify the contemporary fiscal policy with a "hysterical" accentuation on the budget surplus.

Key words: trade deficit, fiscal surplus, foreign investment, foreign debt of the private sector

Обичайна практика при научните анализи на проблемите на платежния баланс е да се проследява пресрещането на входящия поток на преките чуждестранни инвестиции с евентуалния изходящ – този на дефицита в търговския баланс. В

българския случай от 1998 до 2005 г. т. нар. покривност на преките чуждестранни инвестиции спрямо негативното салдо във външната ни търговия изглежда така както е показана на долната графика:

Графика №1

Вижда се, че след ниските нива от 2001 и 2002 година, със съответна покривност от 51% и 58% настъпва известно подобрене през годините 2003 и 2004, със съответни показатели от 83% и 84%, като през 2005 година отново се стига до пропадане до равнище от 46%. Последното, с оглед осъщественото ни членство в НАТО и изяснените перспективи за встъпване в Евросъюза, би могло на пръв прочит да се приеме

по-скоро за случайност, ако чуждестранните инвестиции през 2005 година не бяха останали приблизително на равнището на 2003 година, съответно 1,876 милиарда и 1,851, докато в същото време негативното външнотърговско салдо е скочило с 86% - от 2,200 милиарда евро през 2003 г. на 4,083 милиарда през 2005 г. Сходни с тези резултати дава и съпоставката между аналогичните показатели през 2005 и

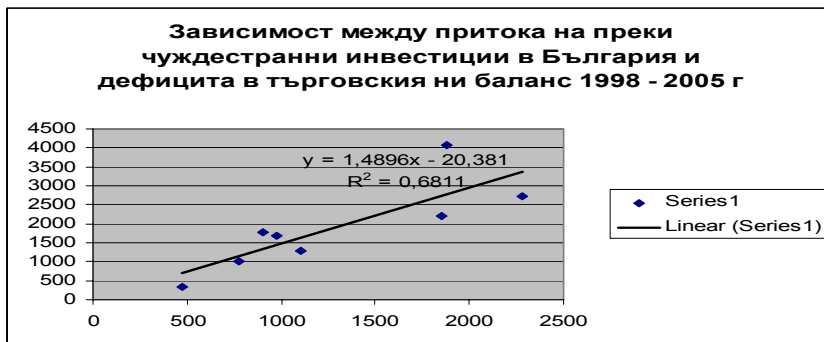
2004 година. Чуждестранните инвестиции намаляват с 18% от 2,278 милиарда евро на 1,876 милиарда, докато дефицитът в търговския баланс нараства 1,5 пъти от 2,729 милиарда евро на 4,083 милиарда.

По този път на изследване и разсъждения може да се стигне до първоначалния извод за наличието и отчетливата проява на някои структурни проблеми, най-вече на такива на конкурентоспособността на икономиката ни, които водят до наличното значително разминаване на износа с вноса. Впрочем, дотук стигат в разработките си и повечето изследователи.

За задълбочаване в разглежданата проблематика обаче значително по-интересен би бил анализът на взаимовръзката между чуждестранните

инвестиции у нас и размера на външнотърговския ни дефицит. Визираната взаимовръзка се предполага, защото изглежда естествено дадена чуждестранна инвестиция сама по себе си да предизвиква, да причинява, да "влочи" след себе си, поне на стартовия си етап, респективно нарастване на импорта, при това на импорта не само на инвестиционни, но и на потребителски стоки. Най-добър пример за илюстрация на логиката в контекста би била дейността на транснационалните търговски вериги от сорта на "Метро", "Била", "Кауфланд" и пр., които през последните години масирано навлязоха у нас. Транснационалните играчи имат глобален поглед върху конкурентоспособността на стоките и оперират съответствено.

Графика №2

Правата пропорционалност, наблюдавана на графиката, потвърждава първоначалните ни допускания, че директните чуждестранни инвестиции предизвикват някаква част от негативното ни търговско салдо, която се оказва равна на 68%. Интересен допълнителен щрих тук е, че ако от изследването се изключи "парадоксалната" 2005 година, тогава за периода 1998-2004 може да се установи зависимост (R²) от цели 0, 82.

Имайки предвид въпросния ракурс на изследване дефицитът във външната ни търговия се появява вече в нова светлина. Както стана ясно, въпросният дефицит включително е и резултат от

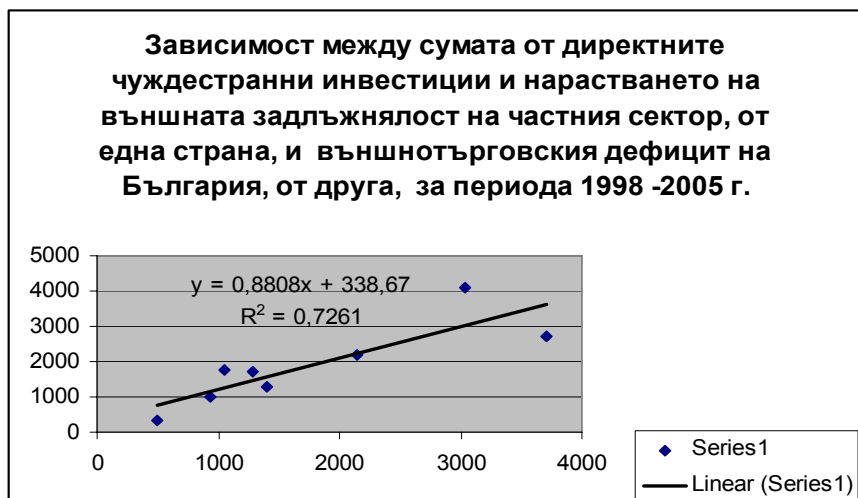
чуждестранната пряка инвестиционна активност в страната ни. Използвайки горепосочения (R²) от 0,68 бихме могли да извадим от негативното салдо по търговския ни баланс през 2005 година, равняващо се на 4,083 милиарда евро, тази негова част, която се дължи на директните капиталовложения от чужбина тоест 68% или 2,776 милиарда евро. След въпросната напълно добросъвестна манипулация отрицателното салдо вече възлиза на скромните 1,307 милиарда евро. Така именно може да се добие и значително по-реална представа от публично наложилата се за истинското измерението на проблема

“външнотърговски дефицит” в плоскостта му “конкурентоспособност на икономиката” у нас. Анализът може да свърши и дотук, но по-правилното би било да се продължи и по-нататък.

Наред с чуждестранните инвестиции върху обема на отрицателното външнотърговско салдо би следвало да влияе и нарастването на външната задлъжнялост на частния сектор. Елементарно логичното предположение

в случая е, че частният сектор търси чуждестранни кредити на първо място, за да финансира свои импортни потребности. Зависимостта между сумата от преките чуждестранни инвестиции и нарастването на външната задлъжнялост на частния сектор, от една страна, и развитието на външнотърговския ни дефицит, от друга, за периода 1998-2005 година може да се илюстрира графично както следва:

Графика № 3

По този начин най-напред може да се констатира, че зависимостта показана по-горе е по-висока от тази показана на Графика № 2 - вече е 0,73 за целия период от 1998 до 2005 г. За пълнота в изложението специално внимание

следва да се отдели също на покривността на въпросните два входящи потока по отношение на пасива във външната ни търговия през разглежданите години, която от своя страна е следната:

Графика № 4

Определеният за периода (R2) ни дава възможност да коригираме дефицита по търговския баланс за 2005 година, като го намалим със 73%. Което пък е равно на 2,981 милиарда евро. Така от 4,083 милиарда търговски дефицит изваждаме 2,918 милиарда и получаваме коригирано отрицателно търговско салдо дължащо се предимно на проблемите с конкурентоспособността на експорта и икономиката ни, възлизащо на 1,102 милиарда евро.

Ако същите тези 1,102 милиарда евро съпоставим само със сумата от две силно позитивни статии от текущата

сметка, а именно с нето приходите от туризма, равни за 2005 година на 1,086 милиарда евро, и нето текущите трансфери, равни на 938 милиона, тоест двете заедно даващи 2,024 милиарда евро входящ поток, тогава излиза, че негативното ни търговско салдо понастоящем далеч не се явява първостепенен държавен проблем. Както е видно и от долупоказаната графика №5 коригираното салдо и в първия (S2), и във втория си вариант (S3) далеч не изглежда толкова застрашаващо внушително, колкото е първоначално (S1).

Графика №5

Този ред на мисли и изводи не може да остане изолиран сам по себе си, а продължен разширително поставя под въпрос много по-възлови опорни точки в актуалната философия на управлението на държавата ни. Най-вече под въпрос се оказва смисълът от реализирането на 3,0% бюджетен излишък, последният обикновено обосноваван като първостепенна мярка за ограничаване на разтането на дефицита в търговския баланс, респективно по текущата сметка. Имайки предвид направения от нас анализ визирият "базово финансов"

правителствен подход, съобразен с препоръките на МВФ, понастоящем изглежда още по-неадекватен при наличието на близо 7 милиарда евро златно валутни резерви на централната банка към средата на 2005 година.

Следователно, безпокойство за експортния потенциал на страната ни понастоящем и за неговите перспективи, разбира се, може да има. Все пак от 27 до 32 % от външнотърговския ни пасив определено се дължат на фактори, свързани с (не)конкурентоспособността на българския стоков експорт и на

националното стопанство като. Но безпокойството от отрицателните явления в нашата икономика, намерили израз в отрицателния търговски баланс, в никакъв случай не бива да придобива откровено истерични форми, каквато се явява реализирането на бюджетния излишък. Значително по-обосновано изглежда използването на изтегляните досега от икономиката и замразявани държавно бюджетни пари за целите на изграждане на инфраструктурата.

Логиката в контекста изглежда по следния начин. При сега реализираните темпове от 5-6% страната ни в

нарастваща степен започва да се сблъсква с проблемите на недоизградената и също на разпадащата се инфраструктура – 48% от пътната мрежа е напълно амортизирана, възрастта на железопътния подвижен състав надхвърля 25 години, предстои затваряне на два блока на АЕЦ. Евентуалното запазване на темповете на развитие или тяхното повишаване се нуждае от адекватен инфраструктурен отговор, в противен случай положителният стопански тренд много лесно може да се “обърне” в своята противоположност.

д-р ДЕСИСЛАВА СТОИЛОВА

ЮГОЗАПАДЕН УНИВЕРСИТЕТ "НЕОФИТ РИЛСКИ", гр. БЛАГОЕВГРАД

**АНАЛИЗ И ОЦЕНКА НА КРЕДИТОСПОСОБНОСТТА НА БЪЛГАРСКИТЕ ОБЩИНИ
ПОСРЕДСТВОМ КРЕДИТЕН СКОРИНГ**

**ANALYSIS AND ASSESSMENT OF MUNICIPAL CREDITWORTHINESS BY CREDIT
SCORING**

DESISLAVA STOILOVA, Ph.D.

SOUTH-WESTERN UNIVERSITY "NEOFIT RILSKI", BLAGOEVGRAD

Разработката е част от научно-изследователски проект "Финансиране на общините чрез емитиране на облигации", финансиран от Фонд "Научни изследвания" към МОН на РБ с договор № У-ОХН-09/2003

Abstract: This paper is intended to present municipal credit rating as one of the most contemporary methods for municipal creditworthiness assessment and a basic precondition for municipal credit market development. On the base of comparative analysis of the world rating agencies' practice, an adapted credit rating model has been propounded. The model is aimed at assessing municipal creditworthiness in Bulgaria, by binding the concrete dynamics of the qualitative and quantitative indicators included in the model to the macroeconomic framework, governmental policy, and intergovernmental fiscal relations in the country. Applying the adapted credit rating model in Bulgaria is an important precondition for development of an active, stable, and liquid municipal credit market, capable of ensuring significant advantages for the country during the accession process.

Key words: financial decentralization, credit rating, municipal credit market, credit scoring

В условията на финансова децентрализация, облигационното финансиране на проекти от общинската инвестиционна програма намира широко приложение в практиката на местните власти в европейските страни. Нещо повече, достъпът до капиталовите пазари се разглежда като една от основните предпоставки за реална финансова автономност на общините. Важен стимул за развитието на общински облигационен пазар във всяка страна е системата за присъждане кредитен рейтинг на общините, която се счита за един от най-съвременните методи за оценка на тяхната кредитоспособност. В настоящата разработка е обосновано становището, че наличието на система за присъждане кредитен рейтинг на общините, посредством унифициране на основните показатели за оценка на кредитния риск и създаване на национална база данни,

улеснява както местните власти – чрез синхронизиране и стандартизиране на информацията, която те трябва да представят, за да получат рейтинг, така и потенциалните инвеститори в общински облигации, които получават ясна и точна представа за кредитоспособността на общината и съответно за риска, свързан с инвестирането. Предимствата от прилагането на система за анализ и оценка на общинската кредитоспособност могат да бъдат обобщени в няколко основни аспекта.

На първо място, от гледна точка на общината, наличието на рейтингова оценка улеснява не само емисията на облигации, но и процеса на кандидатстване за финансиране от банкови институции, участието в програми за техническа и финансова помощ, като дори - при равни други условия - осигурява предимство при кандидатстване за финансиране от ЕС

по програмите ФАР, ИСПА, САПАРД и други предприсъединителни и структурни фондове. Логично се налага изводът, че **кредитният рейтинг разширява достъпа на общината до капитали с инвестиционно предназначение.** Същевременно повишава репутацията ѝ, което е предпоставка не само за намаляване цената на заемните ресурси, поради благоприятният профил “риск/доходност”, но осигурява и възможности за договаряне на по-добри условия в кредитните взаимоотношения. От тези позиции се аргументира заключението, че наличието на рейтинг създава стимули за подобряване на общинския финансов мениджмънт и подпомага процеса на привличане на стратегически инвеститори на територията на общината.

От гледна точка на финансовите институции, общинският кредитен рейтинг е възможност за улесняване и ускоряване на кредитния процес, подобряване качеството и структурата на кредитния портфейл, оптимизиране използването на наличния финансов ресурс и снижаване на разходите, свързани с оценката на кредитния риск. На инвеститорите общинският кредитен рейтинг осигурява достъп до крайното заключение от един подробен анализ на общината, което се явява безпристрастна оценка на кредитоспособността ѝ, както и надежден ориентир за съществуващия кредитен риск. Всичко това е предпоставка за повишаване на бързината и прецизността при вземане на инвестиционни решения, намаляване на разходите, свързани с тяхната подготовка, улесняване на процеса и снижаване на разходите, свързани с оценката и управлението на риска на инвестиционния портфейл. Следва да подчертаем, че с присъединяването на страната ни към ЕС и въвеждането на новите изисквания за капиталовата адекватност на финансовите институции

(Базел II), които отреждат централно място на системите за оценка на кредитоспособността, все повече нараства необходимостта всички институции и емитенти да притежават кредитен рейтинг. Нещо повече, редица институционални инвеститори, като например пенсионните фондове, ще могат да инвестират само в книжа с инвестиционен рейтинг.

Като отчитаме така изложените сравнителни предимства, не е трудно да аргументираме **необходимостта от стимулиране процеса на присъждане кредитен рейтинг на българските общини, с цел пълноправното им участие на капиталовите пазари.** От тази гледна точка, наличието на рейтингова система означава активен, ликвиден и надежден общински облигационен пазар.

Анализът на практиката в ЕС и някои бивши соцстрани от региона на ЦИЕ показва, че европейските държави отдавна са преминали етапа на достъпност на облигационната емисия само за най-големите градове. В тази връзка, основен проблем в България представлява необходимостта от проучване на финансовото състояние на всяка община-емитент, понеже за малките и средни български градове е немислимо присъждане на кредитен рейтинг от международна агенция. С международен рейтинг в момента разполагат само София, Варна, Пловдив и Стара Загора, получили оценка /BB/ със стабилна перспектива по скалата на *Standard & Poor's*. В процеса на изследване се констатира, че в подкрепа на рейтинга на тези общини са фактори като добра икономическа база и сравнително ниска за българските условия безработица; продължаваща диверсификация на икономиката; ниско ниво на задлъжнялост; стабилни финансови показатели с нисък дефицит; перспективна инвестиционна стратегия, приток на инвестиции; възможност за самофинансиране и компетентно общинско ръководство. Като една от

основните причини за присъждане на рейтинг с цели две стъпки под рейтинга на държавата, се посочва ниското равнище на финансова и административна децентрализация, както и очакванията за промени в нормативната рамка, които ограничават рейтинга дори на най-големите български общини.

Изхождайки от разбирането, че емисията на международните капиталови пазари е скъпа процедура, непосилна за голяма част от българските общини, и отчитайки липсата на опит и недостатъчната атрактивност на повечето общински емисии за международните пазари, лесно можем да аргументираме становището, че предимствата на финансирането чрез облигационен заем на настоящия етап на развитие на общинските финанси, могат да се разкрият и оползотворят най-пълно при емисии на българския капиталов пазар. Логично се налага изводът, че **необходимостта от развитие на общински облигационен пазар в България и съпътстващата нужда от методика за анализ и оценка на кредитоспособността на общините, могат да намерят своето разрешение посредством създаване на национална система за присъждане на кредитен рейтинг.** Практическата реализация на тази идея е свързана с избор на показатели и обвързването им в специфичен аналитичен инструментариум за независима експертна оценка на бъдещата финансова способност, правно задължение и морален ангажимент на общината-емитент да обслужва поетия дълг.

Практиката на държавите със зараждащи се пазарно-ориентирани и преходни икономики, доказва необходимостта и ефективността от създаване на национални рейтингови агенции, които впоследствие се обвързват с глобалните световни агенции, с цел осигуряване на международно признание за своите

оценки. Същевременно една национална рейтингова агенция, чрез използване опита на местни експерти, има възможност да отчете и оцени влиянието на фактори, специфични за съответното национално стопанство, като се избягват ограниченията на т.нар. "правителствен таван" и се повишава достъпността на рейтинга за малките и средни общини. Например Чешката рейтингова агенция е свързана с *Moody's, Standard & Poor's* има участие в рейтинговите агенции на Русия, Индия, Китай и Бразилия, а *Fitch IBCA* работи с агенциите в Полша, Пакистан и Перу.

Изложените аргументи обосновават целесъобразността от проучване опита на световните рейтингови агенции, като база за разработване на адаптирана система за присъждане кредитен рейтинг на българските общини, която да отчита особеностите на местната регулаторна рамка и стопанска конюнктура. Трябва да подчертаем, че рейтинговите критерии трудно могат да бъдат обобщени, защото всяка агенция използва специфична методология. Ето защо, последващите заключения са формулирани на база на сравнителен анализ на практиката на четири от водещите световни рейтингови агенции - *Moody's Investor Service, Standard & Poor's Corporation, Fitch IBCA Inc., Duff & Phelps Credit Rating Company*, относно прилаганата методика за рейтингуване на общински облигационен дълг. В процеса на изследване са изяснени факторите, обуславящи кредитоспособността на общините и определящи нейната динамика, като е анализирана посоката на влияние на всеки показател при оценката на общинския кредитен рейтинг.

Изхождайки от разбирането, че емисията на **облигации с общо обезпечение** е подходящ инструмент при финансиране на проекти, които нямат своя вътрешна директна възвръщаемост и не могат да бъдат заложени като обезпечение, но имат огромна икономическа и

инфраструктурна тежест, можем да дефинираме следните групи фактори, с ключово значение при рейтингуване на общинска общооблигационна емисия:

➔ Икономическа база, диверсификация и растеж;

- Анализ на неплатения дълг, който включва анализ на правната структура на дълга, формиране на дългов профил на общината и анализ на условните пасиви;

- Бюджетен процес, гъвкавост на приходите и разходите;

- Административна структура на управлението, законодателна рамка и политическа динамика.

Като отчитаме факта, че за разлика от облигациите с общо обезпечение, зад които стои платежоспособността, реномето и доверието в цяла една институция, каквато е общинската власт, при приходните облигации само и единствено оперативните приходни потоци, генерирани от инвестиционния проект, обезпечават плащанията по обслужването на емитираният за финансирането му облигационен заем, можем да дефинираме следните основни групи рейтингови фактори, приложими за присъждане на рейтинг на общински **приходни облигации**:

➔ Икономическа същественост на проекта;

➔ Кредитен риск, свързан с изпълнението на проекта;

➔ Ефективност на мениджмънта и дългосрочна икономическа стабилност;

➔ Клаузите на облигационния договор в контекста на нормативната и политическата рамка на страната.

Отчитането на основния проблем при оценката на риска от неплатежоспособност и последващото присъждане на рейтинг, а именно значителната хетерогенност на рейтинговите фактори, която създава огромни трудности при построяването на прецизни математически модели, дава възможност да се аргументира необходимостта от прилагане на съвременен инструментариум за

кредитен анализ, добил известност като **кредитен скоринг**. Трябва да подчертаем, че моделирането посредством кредитен скоринг позволява преодоляване на проблема с хетерогенността на факторите и осигурява висока степен на прогнозиране на кредитния риск.

В процеса на изследване се стига до извода, че по своята същност кредитният скоринг, прилаган от рейтинговите агенции, представлява моделиране на реални процеси, свързани с дейността на кредитополучателя, като целта на създаваните модели е анализ и количествена оценка на кредитния риск. Конструирани посредством операционно-изследователски инструментариум, скоринг моделите се използват за прогнозиране на вероятността даден потенциален или съществуващ кредитополучател да изпадне в неплатежоспособност в рамките на определен времеви хоризонт. Както вече отбелязахме, емпиричните данни за характеристиките на емитента включват различни по вид количествени и качествени параметри. Ето защо, целта на моделите за кредитен скоринг е да се намери вероятностната зависимост между факторите и резултативната величина, **която винаги е вероятностна и никога детерминистична** (функционална, т.е. точна математическа връзка), защото сравнително малка част от зависимостите между различните ключови величини са известни, общовалидни и имат функционален характер.

В резултат на сравнителен анализ на различните скоринг модели, като най-подходяща методика за присъждане кредитен рейтинг на българските общини, можем да препоръчаме специализиран модел за кредитен скоринг, насочен към анализ и оценка на кредитоспособността на общината-емитент, допълнен с поведенчески модел за качествена оценка и количествено измерване на някои специфични аспекти от дейността на

общините и общинския финансов мениджмънт. Конструирването на подобен комбиниран скоринг модел дава възможност за съчетаване предимствата на специализираните модели за кредитен скоринг, моделите за оценка на кредитоспособността и моделите за оценка на поведението. Предлагаият примерен модел е базиран на кредитен анализ на ключовите рейтингови фактори, който служи като фундамент при съставяне на кредитен профил на всяка община.

Отчитайки факта, че конструирването на модел за оценка на кредитоспособността на общините изисква прилагане на методически подход, който да предлага максимална обективност на оценките на базата на съществуващото информационно осигуряване, подхождаме към решаването на следните основни проблеми: първо, правилен подбор на системата от критерии и показатели; второ, избор на подходящ метод за оценка; трето, определяне силата на влияние на отделните критерии и показатели, т.е. тежестта на отделните фактори; и четвърто, определяне прага на критичност, дефиниран като граница между “добрите” и “лошите” кредитополучатели.

Независимо от разнообразието на подходи при избор на рейтингови фактори, прилагани от рейтинговите агенции, се установява комплекс от обективни и закономерни критерии, които характеризират кредитоспособността на общините. Основните изисквания, които са отчетени при формиране на системата от критерии и показатели са:

➤ Обхващане на различни аспекти от дейността на местната власт (икономически, демографски, социални, финансови, административни), при използване на минимално възможен брой показатели, но представителни за развитието на процесите в общината;

➤ Избягване (до колкото е възможно) на автокорелацията между показателите;

➤ Отчитане на динамичния характер на разглежданите процеси чрез търсене на устойчиви тенденции;

➤ Възможност за информационно осигуряване с оглед прозрачност на получените резултати.

В резултат на анализа на конкретните показатели са аргументирани причините за включването им в модела. Поради спецификата на различните видове облигационни емисии, достъпни за местните власти в *приложение № 1 и № 2* към настоящата разработка в табличен вид са представени примерни скоринг модели за оценка на кредитоспособността на общината съответно при общооблигационна емисия и при емисия на облигации с приходно обезпечение. Като адаптираме теоретичната концепция към българската практика, при отчитане спецификата на местната регулаторна рамка и стопанска конюнктура, сме се постарали да обвържем конкретната динамика на показателите, включени в модела, с общото състояние на макроикономическата рамка, провежданата правителствена политика и фискалните взаимоотношения между централните и местни власти в страната.

Като основа за разработване на матриците е използван модел, създаден в Германия, успешно адаптиран и прилаган в редица европейски страни, включително и от региона на ЦИЕ.¹ Още веднъж подчертаваме, че моделът не се основава на функционална зависимост между рейтинговите фактори и резултативната величина, а е **конструиран на базата на експертни оценки, присъждани от кредитните анализатори в зависимост от стойностите на количествените и**

¹ *Buž Kadlcakova, N., Keplinger, J., Credit Risk and Bank Lending in the Czech Republic, The Working Paper Series of the Czech National Bank, 6/2004, p.7-11*

качествени показатели, включени в анализа.

Резултативната прогнозирана величина в този модел е т.нар. **индекс на платежоспособността**, който се описва посредством скала от 100 до 500 рискови точки и дава информация за кредитоспособността на емитента. Най-добрите стойности на индекса са от 100 до 150, докато стойности около и над 450 отразяват състояние близо до реален

Фигура №1

Структура на индекса на платежоспособността

100 200 300 400 500

Отлична Много добра Добра Задоволителна Недостатъчна Реален
кредитоспособност фалит

Възприетият метод за конструиране на комплексен показател се отличава с простота на изчисленията и достоверност. Основание за този извод дава верификацията на получените резултати чрез използване на метода за съизмерване на показателите със средното равнище за страната винаги, когато е възможно. С цел калкулиране на индекса на платежоспособността, всеки от посочените в матрицата рейтингови фактори се оценява индивидуално, като оценката е база за присвояване на рисков клас и присъждане на рискови точки. Рейтинговите фактори са систематизирани в групи и подгрупи, като на всяка от тях е присъдено тегло, което зависи от прогнозираната сила и посока на въздействие на съответните показатели върху вероятността от изпадане на емитента в неплатежоспособност. Като отчитаме, че именно “претеглянето” на факторите е един от спорните въпроси при конструиране на рейтинговите модели, трябва да посочим, че то е строго специфично и отразява предимно политиката на рейтинговата агенция. Разбира се, теглата на рейтинговите фактори са силно чувствителни към промените в икономическата и

фалит. Като граница между “добрите” и “лошите” кредитополучатели е определена стойност от 400 рейтингови точки. Прагът е дефиниран на базата на международния опит, който показва, че най-адекватното равнище на разделителната линия между кредитоспособна и некредитоспособна община или емисия е 50% под средното значение на индекса на платежоспособността.

нормативна рамка, като единственото неизменно изискване е сборът им да е равен на единица. В разработката се отстоява тезата, че въпреки спорния си характер, именно практиката за присъждане на различни тегла на рейтинговите фактори е предпоставка за динамичност и гъвкавост на модела, като дава възможност за преоценка на кредитоспособността на емитента и/или емисията при съществена промяна на средата или дейността му. Конкретните примерни тегла в модела са обосновани на базата на проучване на специализирана литература, консултации с експерти от банковия сектор, общини и рейтингови агенции. Трябва да подчертаем, че както теглата, така и рейтинговите фактори могат да бъдат променяни за целите на практическото приложение на предложения модел.

Смятаме, че представеният примерен модел отговаря на основните предварителни изисквания при използване на скоринг моделирането за целите на конструиране на рейтингова система, защото:

► Позволява класифициране на общините в рейтингови класове, съдържащи съвкупност от емитенти,

сравнително хомогенни по отношение на прогнозната величина на вероятността от изпадане в неплатежоспособност, асоциирана с тези класове;

➤ Вероятността от неплатежоспособност е минимална в първия рейтингов клас и нараства при придвижване от най-високия към най-ниския рейтингов клас;

➤ Подбрани са рейтингови фактори с висока дискриминационна сила;

➤ Оценяваните показатели имат икономически смисъл и параметризират различни рискови фактори.

Същевременно отчитаме, че обосноваването и прецизирането на модела е изключително трудно при липсата на достатъчно дълъг период за наблюдение и достатъчно голяма съвкупност от общини с присъден кредитен рейтинг. Основен показател за прецизността, обективността и приложимостта на модела е коректно определения дискриминационен праг между “добри”, т.е. кредитоспособни и “лоши”, т.е. неплатежоспособни емитенти и/или емисии. Трябва да подчертаем, че световните рейтингови

Таблица №1

Дискриминационна сила на скоринг модела

		Прогноза	
		Кредитоспособност	Неплатежоспособност
Наблюдение	Кредитоспособност	Истина	Фалшива тревога (грешка от II тип, β -грешка)
	Неплатежоспособност	Пропуск (грешка от I тип, α -грешка)	Попадение

Ето защо, като основно ограничение на предлагания примерен скоринг модел следва да посочим невъзможността за оценяване на неговата обективност, коректност и прецизност в настоящия момент, поради необходимостта от осигуряване на достатъчно дълъг период за наблюдение, достатъчно богата база данни и достатъчно голяма съвкупност

агенции провеждат перманентни анализи относно коректността на прилагания дискриминационен праг, като използват различни тестове, базирани на дългогодишна практика и богата информационна база. В резултат на констатацията, че както всеки модел, така и кредитният скоринг е свързан с определена вероятност от допускане на грешка, са идентифицирани два типа грешки.

Грешка от I тип, наричана още α -грешка е налице, когато даден емитент, класифициран като кредитоспособен, в действителност изпадне в неплатежоспособност. Грешка от II тип, известна също като β -грешка се наблюдава когато емитент, дефиниран като неплатежоспособен, обслужва безпроблемно задълженията си. Относителната величина на тези грешки, спрямо съвкупността на вярно класифицираните емитенти, определя т.нар. дискриминационна сила на скоринг модела, т.е. степента на съответствие между прогнозните и реално наблюдавани процеси.

от общини с присъден кредитен рейтинг. Категорично отстояваме виждането, че посочените ограничения не поставят под съмнение приложимостта на модела, доколкото обезпечеността с данни може да бъде достигната постепенно, в процеса на поетапно му прилагане, с цел постигане висока степен на гъвкавост и адаптивност на

методологическия инструментариум към изискванията на промените в нормативната и икономическата конюнктура.

В заключение трябва да посочим, че в условията на недостиг на финансови средства в публичния сектор и нарастваща нужда от инвестиции в България, особено на местно ниво, се налага търсенето на нови източници за финансиране на общинските бюджети, поради което значението на дълговите инструменти в бъдеще ще става все по-голямо. Въпреки че облигационната емисия е сравнително нов и непознат за българските общини метод за

финансиране, което оправдава предпазливият им подход, развитието на общински облигационен пазар е едно ново предизвикателство, реализирането на което е в интерес за цялото общество. В този смисъл, прилагането на адаптиран модел за оценяване на кредитоспособността и присъждане кредитен рейтинг на общините в България е важна предпоставка за формиране на активен, ликвиден и надежден общински облигационен пазар, способен да осигури значими предимства за страната в процеса на присъединяване към европейското икономическо пространство.

ЛИТЕРАТУРА

1. Bystrom, H. & Kwon, K., **A Simple Continuous Measure of Credit Risk**, University of Sydney, Australia, 2003
2. Bystrom, H., Kwong, K., **Default Probabilities to the Bond Market**, WBI Working papers, 2004
3. Cantor, R., Packer, F. & Cole, K., **Split Ratings and the Pricing of Credit Risk**, Federal Reserve Bank of New York, 1997
4. Carey, M. & M. Hrycay, **Parameterizing Credit Risk Models with Rating Data**, Journal of Banking and Finance 25:1, Washington, DC, January 2001
5. Estrella, A., **Credit Ratings and Complementary Sources of Credit Quality Information**, Bank for International Settlements, Basel, Switzerland, 2000
6. Fernandes, J., **Credit Risk Modeling: Quantitative Rating System and Probability of Default Estimations**, WBI Working papers, 2005
7. Gordon, Mark C., Malas, N., Gilliland, J., Woodward, M., Lupkin, J., **Credit Ratings and Bond Issuing at the Subnational Level**, International Bank for Reconstruction and Development, 1999
8. Hausker, A., **Fundamentals of Public Credit Analysis**, JAI PRESS LTD, London, 1991
9. Kadlcakova, N., Keplinger, J., **Credit Risk and Bank Lending in the Czech Republic**, The Working Paper Series of the Czech National Bank, 6/2004
10. Moody's Investors Service, **Global Credit Research**, 2003
11. Oderda, G., Dacorogna, M., Jung, T., **Credit Risk Models. Do They Deliver Their Promises? A Quantitative Assessment**, International Program Business Switzerland, Zurich, Switzerland, 2002
12. Peterson, J., **Subnational Debt, Borrowing Process, and Creditworthiness**, The World Bank Institute, Washington D.C., 1999
13. Samir El Daher, **Credit Ratings – An Introduction (and the Case of Sub-sovereign Ratings)**, The World Bank, Urban No.FM-8c, July 1999
14. Standard & Poor's, **Credit Analysis Service**, 2003
15. ПРООН, **Доклад за човешкото развитие: Мозайката на общините**, София, 2002

Приложение №1

Примерна матрица за оценка на риска от неплатежеспособност на емисия общински облигации с общо обезпечение

№	Рейтингови фактори	Рейтингови класове					Тегло (%)	
		Експертни оценки						
		1	2	3	4	5	ОЕН*	
		100	200	300	400	500		30
1	Икономическа база, диверсификация и растеж	30						
1.1	Икономически профил	11						
1	Степен на диверсификация на икономическата структура по сектори	Силно диверсифицирана икономика	Диверсифицирана икономика, наличие на мощни стопански субекти	Наличие на икономически стопански субекти	Наличие на 3-4 мощни стопански субекти	Зависимост на общинската икономика от 2-3 предприятия / отраслила	Наличие на силно изразен водещ сектор или доминиращ работодател	2/-
2	БВП на глава от населението (хил.лв.)	Над 1.5 пъти по-голям от средното равнище за страната	До 1.5 пъти по-голям от средното равнище за страната	Еквивалентен на средното равнище за страната	Над 1/2 от средното равнище за страната	Над 1/2 от средното равнище за страната	Под 1/2 от средното равнище за страната	2/-
3	Индекс на разполагаемия доход**	Над 1.5 пъти по-голям от средното равнище за страната	Много добра	Добра	Задоволителна	Ниска		1/-
4	Инвестиция и нови предприятия (стойност на активите млн.лв.)	Отлична						2/-
5	Обработваема площ (дка)							1/-
6	Оценка на перспективите за развитие на основните отрасли в общинската икономика							2/-
7	Обезпеченост с природни ресурси							1/-
1.2	Демографски профил (възрастова структура на населението), пазар на труда и заетост	8						
8	Предлагане на труд (трудоспособно население - %)	Над 1.5 пъти по-голямо от средното равнище за страната	До 1.5 пъти над средното равнище за страната	Еквивалентно на средното равнище за страната	Над 1/2 от средното равнище за страната	Над 1/2 от средното равнище за страната	Под 1/2 от средното равнище за страната	1/-
9	Заетост (Наети/Трудоспособни - %)	Балансирано разпределение на заетостта	Равномерно разпределение на заетостта	Добро разпределение на заетостта между отделните сектори	Над 1/2 от средното равнище за страната	Задоволително разпределение на заетостта	Силно неравномерно разпределение на заетостта	2/-
10	Структура на заетостта (по сектори)	Над 1.5 пъти по-голям от средното равнище за страната	До 1.5 пъти над средното равнище за страната	Еквивалентен на средното равнище за страната	Над 1/2 от средното равнище за страната	Над 1/2 от средното равнище за страната	Под 1/2 от средното равнище за страната	1/-
11	Качество на работната сила (образователно равнище на населението, базирано на образователен индекс)**	Над 1.5 пъти по-голям от средното равнище за страната	До 1.5 пъти над средното равнище за страната	Еквивалентен на средното равнище за страната	Над 1/2 от средното равнище за страната	Над 1/2 от средното равнище за страната	Под 1/2 от средното равнище за страната	4/-
1.3	Социални ангажменти на общината	2						
12	Разходи със социален характер на глава от населението (хил.лв.)	Под 1/2 от средното равнище за страната	Над 1/2 от средното равнище за страната	Еквивалентен на средното равнище за страната	До 1.5 пъти над средното равнище за страната	Над 1.5 пъти по-голям от средното равнище за страната	Над 1.5 пъти по-голям от средното равнище за страната	1/+

13	Степен на ангажираност по схеми преразпределение на дохода	Изключително ниска	Ниска	Средна	Висока	Изключително висока	1/+	
1.4	Инфраструктурен капацитет на общината							
14	Транспорт, комуникации, комунални услуги	Над 1.5 пъти по-голям от средното равнище за страната	До 1.5 пъти над средното равнище за страната	Еквивалентни на средното равнище за страната	Над ½ от средното равнище за страната	Под ½ от средното равнище за страната	5/-	
II	Анализ на неплатена дълг							30
2.1	Правна структура на дълга							10
15	Анализ на дълговия паритет	Първокласни облигации	със статут на	-	Второстепенни (подчинени) облигации		5/-	
16	Оценка на обезпеченията и гаранциите							
	Общоблигационно задължение	Обезпечени с висока степен на данъчна автономност на емитента или имуществено с висока степен на ликвидност	данъчна автономност на емитента или общинско имуществено с добра степен на ликвидност	Обезпечени с умерена степен на данъчна автономност на емитента или общинско имуществено с добра степен на ликвидност	Задоволителна данъчна автономност или имуществено с удовлетворителна степен на ликвидност	Пълна липса на данъчна автономност или обезпечение със съмнителна атрактивност и ниска степен на ликвидност	5/-	
	Специален приходен поток	Изключително висока нормативна защита, икономическа адекватност и стабилност	Много нормативна защита, икономическа адекватност и стабилност	Добра нормативна защита, икономическа адекватност на приходния поток	Задоволителна защита, икономическа адекватност и стабилност	Слаба нормативна защита, икономическа адекватност и стабилност	5/-	
2.2	Дългов профил							15
17	Времева структура на дълга	Липса на краткосрочен дълг	Краткосрочен дълг в размер до 5% от общия дълг	Краткосрочен дълг в размер 5-10% от общия дълг	Краткосрочен дълг в размер 10-20% от общия дълг	Краткосрочен дълг в размер над 20% от общия дълг	4/-	
18	Матуритетен профил (оценка и анализ на риска от рефинансиране)	Над 95% от дълга е с амортизируем падеж	От 85% до 95% от дълга е с амортизируем падеж	От 75% до 85% от дълга е с амортизируем падеж	От 70% до 75% от дълга е с амортизируем падеж	По-малко от 70% от дълга е с амортизируем падеж	3/-	
19	Анализ на равнището на задлъжнялост (годишни разходи по обслужване на дълга - %)	Годишни разходи по обслужване на дълга под 15%, наличие на ясни правила за управление на дълга, отчитащи ефективността от ползването на кредит в дългосрочен аспект.	Годишни разходи по обслужване на дълга в рамките на 15-20%, общината ползва кредити само при доказана ефективност, няма правила за управление на дълга	Годишни разходи по обслужване на дълга в рамките на 20-25%, общината ползва кредити без доказана ефективност, поради което има опасност от влошаване на финансовото състояние	Годишни разходи по обслужване на дълга в рамките на 25-30%, висок риск от нарастване на задлъжнялостта	Годишни разходи по обслужване на дълга над 30%, е голяма и нараства, централните органи епизодично оприщават или компенсират част от задълженията	4/+	
20	Лихвена структура на	Целият общински дълг	Дългът с плаващ	Дългът с плаващ	Дългът с плаващ	Над 20% от общия	3/+	

	дълга (оценка и анализ на лихвения риск)	е с фиксиран лихвен процент	лихвен процент е в размер до 5% от общата сума на дълга	лихвен процент е в размер 5%-10% от общата сума на дълга	лихвен процент е в размер 10%-20% от дълга	размер на дълга е с плаващ лихвен процент	
21	Валутна структура на дълга (оценка и анализ на валутния риск)	Общината няма дълг, деноминиран в чужда валута	Дългът деноминиран в чужда валута е в размер до 5% от сумата на дълга	Дългът деноминиран в чужда валута е в размер 5-10% от сумата на дълга	Дългът деноминиран в чужда валута е в размер 10% - 20% от дълга	Над 20% от размера на дълга е деноминиран във валута	3/+
2.3	Условни пасиви						5
22	Експлицитни общински гаранции						3/+
23	Имплицитни задължения към финансово слаби общински банки и предприятия						2/+
III	Бюджетни операции, адаптивност, гъвкавост на приходите и разходите						20
3.1	Анализ на бюджетния процес в общината за последните 5 години						2
24	Стабилност, прозрачност и навременност на бюджетния процес	Изключително висока стабилност, прозрачност и навременност на бюджетния процес, извършват се цялостни анализи, прогнозира се приходите по видове и разходите по функции, създадена е база данни и система за мониторинг, приетият стратегически план не е актуален за дейностите, приет е подробен стратегически план, който периодично се осъвременява и служи като инструмент за управление.	Много добра стабилност, прозрачност и навременност на бюджетния процес, извършват се анализи, прогнозира се приходите и разходите, но липсва база данни и система за мониторинг, приетият стратегически план не се осъвременява редовно, не винаги управлението на общината е в синхрон със стратегическите цели, заложен в плана	Добра стабилност, прозрачност и навременност на бюджетния процес, анализите и прогнозите епизодични и не се осъвременяват редовно, общината разработва отделни планови документи, но няма цялостен стратегически план	Задоволителна стабилност, прозрачност и навременност на бюджетния процес, анализират се отделни общински дейности, прогнозира се предимно собствените неданъчни приходи, епизодично се разработват планови документи	Ниска стабилност, прозрачност и навременност на бюджетния процес, общината извършва финансови анализи на дейността си, не се правят прогнози за приходите и разходите, не се извършва планиране на дейността	2/-
3.2	Анализ и оценка на структурата на общинските приходи и разходи за последните 5 години и фискален капацитет на общината						12
25	Собствени приходи/Общо приходи (%)	Над 50%	От 40% до 50%	От 30% до 40%	От 20% до 30%	Под 20%	3/-
26	Балансиране на бюджета	Налице е оперативен излишък, който се използва инвестиционно предназначение	Бюджетът е без дефицит	Бюджетът се балансира с дефицит при указан сигурен източник за финансиране	Бюджетът се балансира с дефицит при указан източник за финансиране, който не е сигурен	Бюджетът се балансира с дефицит без да е посочен източникът за неговото финансиране	3/-
27	Фискален капацитет	Над 1.5 пъти по-висок от средното равнище	До 1.5 пъти над средното равнище за	Еквивалентен на средното равнище за	Над 1/2 от средното равнище за	Под 1/2 от средното равнище за	3/-
28	Равнище на събираемост						3/-

	на данъчните приходи и приходите от такси (%)	за страната	страната	страната	страната		
3.3	Анализ на проектобюджета и инвестиционния план на общината (оценка на бъдещите нужди от заеми)						6
29	Гъвкавост и адаптивност на общината по отношение на приходите и разходите	Изключително висока гъвкавост и адаптивност, местните приходи се увеличават в резултат на активна общинска политика, разходите са адекватни на поставените цели, измерими с конкретни показатели	Много добра гъвкавост и адаптивност, общината предприема активни действия за увеличаване главно на местните неданъчни приходи, разходите намаляват в резултат на предприети структурни промени	Умерена гъвкавост и адаптивност по отношение събиране на допълнителни приходи, налице е практика епизодично отлагане на текущи разходи поради липса на средства	Задоволителна, увеличават се главно еднократните приходи от приватизация и други продажби, правят се разходи без да е налице възможност за тяхното погасяване, което увеличават задължността	Пълна невъзможност за налагане и събиране на допълнителни приходи и ограничаване на разходите	3/-
30	Способност за самофинансиране на инвестициите	Много висока (над 60%), общината осъществява инвестиции на базата на традиционни и алтернативни приходи/източници при детайлен анализ на икономическата и социална ефективност	Висока способност за самофинансиране на инвестициите (50-60%), общината осъществява инвестиции предимно на базата на традиционни приходи/източници	Умерена способност за самофинансиране на инвестициите (40-50%), основен източник за финансиране на инвестиционния процес в общината са целевите субсидии от държавния бюджет	Задоволителна (25-40%), инвестиционния процес в общината е подчинен на целеви програми, утвърдени и финансирани от централната власт	Ниска способност за самофинансиране на инвестициите (до 25%), общината няма възможност да инвестира и инвестиционната програма е сведена до минимум	3/-
IV	Административна структура на управлението, нормативна рамка и политическа динамика						20
4.1	Взаимоотношения между централни и местни власти						6
31	Вътрешно-политическа и административна стабилност, степен на взаимна подкрепа в системата централни-местни органи на властта	Изключително висока	Висока	Умерена	Задоволителна	Ниска	2/-
32	Нормативна база на общинското финансово управление	Общините участват в законодателния процес чрез свои национални сдружения, имат право на законодателна инициатива. Нормативната база е адекватна на обществените потребности, достатъчно ясна, пълна и хармонизирана с тази	Общините участват в нормотворческия процес като предоставят свои становища на етап подготовка, които се отчитат от проектозаконали, които от централната власт. Промените в нормативната база са епизодични и по същество не променят финансовите условия	Общините предоставят свои мнения и становища по проектозаконали, касаещи тяхната дейност, които не винаги се отчитат от централната власт. Несъществените промени и противоречия в нормативната база са епизодични и по същество не променят условията на отделни промени в отделни	Общините нямат възможност да участват при приемането на нормативни актове, имащи отношение към тяхната дейност. Промените в нормативната база са съществени и доста частни, което внася несигурност в условията на функциониране	Общините нямат възможност да участват при приемането на нормативни актове, имащи отношение към тяхната дейност. Нормативната база е остаряла и не отговаря на изискванията на съвременния етап на развитие, налице са съществени празноти	

		на страните от ЕС	на общините	нормативни актове	общините	и противоречия	
33	Разделение на отговорността за осигуряване на публичните стоки и на услугите, съответствие приходи и отговорности	Ясно разделение на отговорността за осигуряване на публичните стоки и пълно съответствие между приходи и отговорности	Висока степен на разделение на отговорността за публичните услуги, високо съответствие между приходи и отговорности	Значителна степен на разделение на отговорността за осигуряване на публичните услуги, значително съответствие приходи/отговорности	Неясно разделение на отговорността за публичните стоки и услуги, задоволително съответствие между приходи и отговорности	Няма разделение на отговорността за публичните блага, ниска степен на съответствие приходи/отговорности	1/-
34	Данъчни компетенции на местната власт	Неограничена данъчна автономност	Висока степен на данъчна автономност, общината определя базата и размерите, не и вида на местните данъци, определя местните данъци свободно на базата на такси за свободни разходи и анализи за ефекта от въвеждането им	Значителна степен на данъчна автономност, общината определя местните данъци в рамките на определени от закона граници и определя размерите на местните такси	Задоволителна данъчна автономност, общината влияяне върху местните данъци, но определя таксите в определени граници	Пълна липса на данъчна автономност	2/-
35	Стабилност, нормативна регламентация и структура на системата на правителствените трансфери	Стабилна дългосрочна законодателна рамка, трансферите са стабилни, редовни и прогнозируеми. Системата финансово изравняване се базира на принципа за финансово обезпечаване на функциите. Силни стимули за повишаване приходите на общините	Висока степен на стабилност на законодателната рамка, трансферите се получават редовно и навреме, но не могат да бъдат прогнозирани. Системата финансово изравняване създава предпоставки за равнопоставеност на общините. Недостатъчни стимули за повишаване на приходите на общините	Умерена стабилност на законодателната рамка, трансферите се получават навреме, но в необходимия размер. Несъвършенствата в системата за финансово изравняване се компенсират чрез "ад хок" отпускани субсидии.	Задоволителна степен на стабилност на законодателната рамка, трансферите не се получават навреме, нито в необходимия размер. Системата за финансово изравняване не създава предпоставки за равнопоставеност на общините.	Изключително нестабилна, ежегодно променяна законодателна рамка, трансферите са нестабилни, нередовни и недостатъчни. Съществуващата система за финансово изравняване е неясна и се базира на остарели формули и показатели. Липсват стимули за мобилизиране на собствени ресурси	1/-
4.2	Обхват и степен на правителствения контрол над дейността на общините	Експлицитна държавна гаранция и много висока готовност за погасяване на общински дълг	Експлицитна държавна гаранция и висока степен на готовност за погасяване на общинския дълг	Експлицитна държавна гаранция и ниска степен на готовност за погасяване на общинския дълг	Имплицитна държавна гаранция	Абсолютна липса на държавна гаранция	10 3/-
36	Експлицитна/имплицитна държавна гаранция	Експлицитна държавна гаранция и много висока готовност за погасяване на общински дълг	Експлицитна държавна гаранция и висока степен на готовност за погасяване на общинския дълг	Експлицитна държавна гаранция и ниска степен на готовност за погасяване на общинския дълг	Имплицитна държавна гаранция	Абсолютна липса на държавна гаранция	3/-
37	Законодателен, и административен	Строго нормативни лимити на местния	Наличие на строги нормативни лимити на	Законово регламентиран	Либерални нормативни лимити на	Липса на нормативни лимити на местния	3/-

	финансов контрол на общинския дълг	Дълг и приложими санкции при нарушаването им, приложими процедури за несъстоятелност и фалит на общини, регистриране на информация за дълга	местния дълг с малка вероятност за реално прилагане на санкции при нарушаването им, изискване за регистрация на информация за дълга	лимити на местния дълг без реално прилагане на санкции, наличие на процедури за несъстоятелност на общини, но с малка вероятност за реално приложиме в практиката	местния дълг, липса на процедури за несъстоятелност и фалит на общини, липса на регистър за общинския дълг	дълг, липса на процедури за несъстоятелност и фалит на общини, липса на регистър за общинския дълг	
38	Възможности за достъп до капитал	Общините са равноправни участници на капиталовите пазари. Няма ограничения по отношение на източниците на капитал и целта на заема	Общините имат достъп до капиталовия пазар и други форми на финансиране, но съществуват значителни ограничения по отношение на източниците на капитал и целта на заема	Общините имат достъп до капиталовия пазар и други форми на финансиране, но съществуват големи бюрократични пречки	Общините нямат достъп до капиталовите пазари. Наличие на строги ограничения за достъпа на източниците на капитал и целта на заема	2/+	
39	Вероятност от законодателни промени в областта на общинското дългово финансиране	Липса на индикации за предстоящи промени, засягащи емитиране на общински дълг, на общини приходи, разходни отговорности, обезпечения или гаранции по дълга	Незначителна вероятност за предстоящи промени, засягащи общински дълг, на общини приходи, разходни отговорности, обезпечения или гаранции	Умерена вероятност за предстоящи законодателни промени, засягащи общински дълг, на общини приходи, разходни отговорности, обезпечения или гаранции	Висока вероятност за предстоящи законодателни промени, засягащи общински дълг, на общински приходи, разходни отговорности, обезпечения или гаранции по дълга	Изключително висока вероятност за предстоящи законодателни промени, засягащи общински дълг, на общински приходи, разходни отговорности, обезпечения или гаранции	2/+
4.3	Оценка на желанието за плащане						4
40	Практика на емитента по обслужване на дълга	Емитентът никога не е изпадал неплатежоспособност	Емитентът не е изпадал неплатежоспособност през последните 10 г.	Емитентът не е изпадал неплатежоспособност през последните 5 г.	Емитентът не е изпадал неплатежоспособност през последните 3 г.	Емитентът е изпадал в неплатежоспособност през последните 3 г.	4/+

Приложение №2

Примерна матрица за оценка на риска от неплатежеспособност на емисия общински облигации с приходно обезпечение

№	Рейтингови фактори	Рейтингови класове					Тегло (%)
		Експертни оценки					
		1	2	3	4	5	ОБН
		100	200	300	400	500	30
I	Икономическа осъществимост на проекта						
1	Критично количество на продажбите (ККП)	Проектът осигурява жизнено важна услуга, с изключително високо потребителско търсене, изключително висока готовност на потребителите да платят за консумацията, ККП е значително по-ниско от прогнозното търсене	Проектът осигурява необходима услуга, със значително по-обем, постоянно потребителско търсене, висока готовност на потребителите да платят за консумацията, ККП е значително по-ниско от прогнозното търсене	Проектът осигурява услуга от умерена значимост за общността, има предпоставки за умерено, постоянно потребителско търсене, ККП е еквивалентно на прогнозното търсене	Проектът осигурява услуга с ниска степен на значимост за общността, задоволително потребителско търсене, ККП е по-високо от прогнозното търсене	Проектът осигурява услуга без особена значимост за общността, ниско потребителско търсене, нежелание да се плати консумацията, ККП е по-високо от прогнозното търсене	5/-
2	Коефициент разход/ползи	Под 0,55	От 0,55 до 0,75	От 0,75 до 1	От 1 до 1,25	Над 1,25	5/-
3	Оценка на конкурентоспособността на проекта	Много висока	Висока	Добра	Задоволителна	Ниска	5/-
4	Рентабилност на инвестиционния проект	Изключително висока (над 25%)	Висока (20%-25%)	Добра (10%-20%)	Задоволителна (5%-10%)	Ниска (до 5%)	5/-
5	Коефициент лийвъридж (действие на финансовия лост)	От 0,33 до 0,67	-	-	-	Под 0,33 или над 0,66	4/-
6	Степен на ликвидност на активите	Много висока	Висока	Добра	Задоволителна	Ниска	3/-
7	Степен на обвързаност на проекта в интегрирана система	Много висока	Висока	Добра	Задоволителна	Ниска	3/-
II	Кредитен риск, свързан с изпълнението на проекта						
8	Техническа рамка	Опитността на предприемачите напълно отговаря на степента на сложност на проекта, няма вероятност за забавяне	Опитността на предприемачите в много висока степен на равнището на сложност на проекта,	Опитността на предприемачите отговаря в значителна степен на сложността на проекта,	Опитността на предприемачите в отговаря задоволителна степен на сложността на комплексността на	Опитността на предприемачите не отговаря на степента на сложност на проекта,	5/-
							10

		на СМР поради или географски особености	ниска вероятност за забавяне на СМР	значителна вероятност за забавяне на СМР	проект, висока вероятност за забавяне на СМР	вероятност за забавяне на СМР
9	Нормативна рамка	Наличие на юридически издържан договор за изпълнение на отделилите етапи с нормативно гарантирани срокове за завършване и предаване и регламентираните лимити на конструктивните разходи	Наличие на юридически издържан договор за изпълнение, липса на нормативно гарантирани срокове за завършване и предаване или регламентираните разходни лимити	Наличие на юридически издържан договор за изпълнение, липса на нормативно гарантирани срокове и регламентираните разходни лимити	Наличие на съмнения относно юридическата сила на договора за изпълнение, липса на нормативно гарантирани срокове и регламентираните разходни лимити	Значителни съмнения относно юридическата сила на договора за изпълнение, липса на нормативно гарантирани срокове за завършване и разходни лимити
III	Ефективност на мениджмънта и дългосрочна икономическа стабилност на проекта					
3.1	Дългосрочна жизнеспособност, рентабилност и икономическа ефективност на проекта					
10	Нетна настояща стойност	Положителна	Равна на нула	Отрицателна		8/-
11	Вътрешна норма на възвръщаемост	Над 1,25 пъти по-висока от лихвата по емитирания заем	До 1,25 пъти по-висока от лихвата по емитирания заем	Еквивалентна на лихвата по емитирания заем	Над 2/3 от лихвата по емитирания заем	8/-
12	Оценка на възможността за намаляване търсенето на публичните стоки и услуги	Изключително ниска, налице са предпоставки за увеличаване на търсенето	Ниска, налице са предпоставки за постоянно търсене	Умерена вероятност за намаляване на търсенето	Висока вероятност за намаляване на търсене във времето	5/+
13	Оценка на потенциалните бъдещи кредитни ресурси	Изключително ниска	Ниска	Умерена	Висока	2/+
3.2	Оценка на стабилността и ефективността на общинския финансов мениджмънт					
14	Степен на политическа намеса	Липса на политическа намеса	Ниска	Умерена	Висока	12
15	Тест за еластичност (сценарий за действия при финансови затруднения)	Отлична способност да реагира адекватно на всеки предвидим развой на събитията по време на жизнения цикъл на проекта	Много добра способност на емитента да реагира адекватно на всеки предвидим развой на събитията	Добра способност за адекватна реакция при неблагоприятен развой на събитията	Задоволителна способност на емитента за адекватна реакция на неблагоприятни обстоятелства	4/+
16	Тренд-анализ (при разширяване и модернизация на изградени обекти)	Отлично състояние на инфраструктурния обект, ниски капиталови нужди	Много добро състояние на инфраструктурния обект, ниски капиталови нужди	Добро състояние на инфраструктурния обект, умерена нужда от капитал	Задоволително състояние на обекта, значителни капиталови нужди	4/-

Клаузите на облигационния договор в контекста на законодателната и политическа рамка на страната							25	
Правна рамка на облигационния договор							12	
17	Коефициент за обслужване на дълга	От 1,15 до 1,25	От 1,10 до 1,15	От 1.00 до 1.10	Под 1.00	Няма регламентиран коефициент	5/-	
19	Обезпечение	Ясно нормативно регламентирано обезпечение, наличие на специален резервен фонд за обслужване на дълга	Наличие задоволително нормативно регламентирано обезпечение, наличие на резервен фонд за обслужване на дълга	Наличие на съмнения относно юридическата сила на обезпечението, наличие на фонд за обслужване на дълга	Наличие на силни съмнения относно юридическата сила на обезпечението, липса на резервен фонд	Липса на регламентирано обезпечение, невъзможност за създаване на фонд за обслужване на дълга	5/-	
20	Ограничения за на допълнителен дълг	Изрична забрана за поемане на допълнителни задължения по време на жизнения цикъл на проекта	Възможност за поемане на допълнителни задължения само след изричното съгласие на инвеститорите	Възможност за поемане на допълнителни задължения след оценка на икономическите параметри на обекта	Възможност за поемане на допълнителни задължения по усмотрение на емитента	Неограничено поемане на допълнителни задължения по време на жизнения цикъл на проекта	2/-	
4.2	Бюджетни рамки (нормативни правила за бюджетиране)							7
21	Наличие на отделен оперативен и капиталов бюджет	Наличие на отделен оперативен и капиталов бюджет	Наличие на отделно перо за капиталовите разходи	Наличие на отделно перо за капиталовите разходи	Наличие на отделно перо за капиталовите разходи	Невъзможност за отделяне на оперативния и капиталовия бюджет	2/-	
22	Нормативна регламентация на като заложените приходни потоци	Пълно нормативно отделяне на приходните потоци, предназначени за обслужване на дълга от общия бюджет на общината	Пълно нормативно отделяне на приходните потоци, предназначени за обслужване на дълга от общия бюджет на общината	-	Абсолютна невъзможност за нормативно отделяне на проектните приходни потоци от общинския бюджет	Абсолютна невъзможност за нормативно отделяне на проектните приходни потоци от общинския бюджет	3/-	
23	Степен на достъпност на обезпечението за инвеститорите	Висока	Много добра	Добра	Задоволителна	Ниска	2/-	
4.3	Данъчни компетенции на местната власт							6
24	Данъчна автономност на емитента	Неограничена данъчна автономност, законово право на общината да променя данъци и потребителски такси при необходимост	Висока степен на данъчна автономност, гарантирано право на общината да променя таксите, значително влияние върху данъците	Значителна степен на данъчна автономност, общината има право да променя съществуващите такси и да налага нови	Незадоволителна степен на данъчна автономност	Пълна липса на данъчна автономност	3/-	
25	Административна,	Изключително ниска	Ниска вероятност от	Умерена	Значителна	Изключително	3/+	

политическа и законова стабилност	вероятност политически промени, с резултат подкопаване икономическата стабилността на проекта или обезпечението	промени, засягащи икономическата стабилност на проекта или източниците на приходи, заложени като обезпечение	вероятност от промени, засягащи икономическата стабилност на проекта или обезпечението	вероятност от промени, засягащи стабилността на проекта или обезпечението	висока вероятност от промени, засягащи стабилността на проекта или обезпечението
-----------------------------------	---	--	--	---	--

Забележки:

*ОЕН отразява посоката на очаквания ефект на конкретния рейтингов фактор върху вероятността от неплатежоспособност, като (-) означава наличие на обратна зависимост, а (+) – наличие на права зависимост между стойността на показателя и вероятността от неплатежоспособност

**Индексът на разполагаемия доход е измерител на разполагаемия доход в общината след реалното проявление на преразпределителната функция на държавата²

***Комбинираният образователен индекс се измерва като комплексен индикатор от коефициента на грамотност при възрастното население с тежест 2/3 и комбинация от коефициентите на записване в първа, втора и трета степен на образование с тежест 1/3³

****Годишните приходи по обслужване на дълга, експлицитните и имплицитни общински гаранции са оценени в процент от сумата на собствените приходи и общата изравнителна субсидия

² Виж ПРООН, Доклад за човешкото развитие: Мозайката на общините, София, 2002, с.112-115

³ Виж ПРООН, Доклад за човешкото развитие: Мозайката на общините, София, 2002, с.111-112

ВАСИЛ КУТИН, докторант

ЮГОЗАПАДЕН УНИВЕРСИТЕТ "НЕОФИТ РИЛСКИ", гр. БЛАГОЕВГРАД

МОДЕЛИ ЗА ИЗМЕРВАНЕ НА ПАРИЧНАТА МАСА

MODELS FOR MEASURING MONETARY BASE

VASIL KUTIN, Ph.D. student

SOUTH-WESTERN UNIVERSITY "NEOFIT RILSKI", BLAGOEVGRAD

Abstract: In the moment there are two major monetary indexes that are in use from the monetary authorities as standard for determining the money supply. The first is the apparent simple sum that is used by monetary policymakers. As is thought by the only name this index is the apparent summation on all components by is being given to them equal weight. It means that this index rested the speculation that the quality of money is one as well at the different monetary assets. This index was used since the quantity of the money was respected as well thereafter used wide as an important variable by the authorities and the analysts on the steams in the whole world. The other index is Division offered initially by Barnett. He rested the consumer bid of the different assets coming from the group theory, that is economic, and using the consumer value, to be received expenses based weight on the different parts.

Key words: money, monetary base, money supply, aggregation

В монетарната теория и практика предлагането на пари, се разбира най-общо като **количеството на парите, предоставени на разположение на икономиката**. Предлагането на пари се определя независимо от икономическата система, от финансовото министерство или от централната банка или от външни финансови институции, наречени монетарни институции. Небанковите икономически агенти - фирмите, домакинствата, организациите и външните агенти, също оказват влияние върху паричното предлагане чрез своето поведение. За да обясним как става това, ще се насочим вниманието към паричната маса. Тя се състои от два основни елемента:

- банкноти и монети, които се емитират от Централната банка;
- банковите влогове, които се създават от търговските банки.

Тези два елемента зависят силно един от друг и изпитват въздействието на банковите и небанкови агенти на паричния пазар. Няма да сгрешим ако посочим, че **общата сума на парите и влоговете дава представа за**

предлагането на пари. Механизмът, по който се осъществява връзката между парите и влоговете е механизъм, разкриващ създаването на пари.

Политическите и икономически промени, които настъпиха в Източна Европа от 1989 г. са без прецедент и по характер, и по размер. За първи път преход от икономическа система с централно планиране и пълен държавен контрол към система на пазарно взаимодействие и свободно вземане на решения бе осъществен на дело в група страни с население от стотици милиони. Това не е само промяна в управлението или само промяна в политическата структура от тоталитаризъм към демокрация, това е фундаментална промяна във всеки един аспект на обществото. Такава мащабна промяна не е била изследвана или наблюдавана преди дори и в по-малки размери, така че средата на преходния процес се характеризира с висока степен на несигурност. Важно е процеса, чрез който се формулира икономическата политика, да бъде базиран на теоретически правилни, емпирично

доказани и надеждно измерени връзки между ключовите икономически променливи. Липсата на такава основа при икономиките в преход е труден проблем за тях. Една сфера, където този проблем е с особена важност и чиито ефекти могат да доведат до сериозни трудности за цялата икономика, е монетарната политика. Следвайки обобщението на Mc Nees, кратка дефиниция на парична политика може да бъде дадена по следния начин: "Парична политика са правителствени действия, чрез които различни парични инструменти се манипулират, за да се контролират действащи обекти, които влияят на междинния обект количество пари, което има ефект върху крайната цел на действието". Например, както е в случая със САЩ, правителството е представено от Федералния Резерв, най-важните парични инструменти са операциите на открития пазар и лихвения процент, основната оперативна цел е лихвения процент на федералните облигации, а междинния обект е количеството пари (определено от няколко парични агрегати), или някои мерки на кредитната наличност или комбинация между двете. Крайните цели на тази политика са: стабилност на цените, ниска безработица и висока производителност (Mc Nees, D. Fisher, Friedman). Накратко монетарната политика използва промените в количеството на парите и тяхното нарастване, за да се достигне стабилност и растеж.

От дефиницията на монетарната политика се доказва, че начина по който се измерва количеството на парите, засяга решенията и действията на властите, а оттам и на цялата икономическа активност. Ако теоретично и емпирично доказателство показва, че един паричен измерител е "по-добър" (в някой специфично определен смисъл) от друг, тогава използването на "по-добрия" измерител за взимането на решения в много несигурната среда на преход може

да постигне забележителна разлика за успеха на икономическите реформи.

В настоящият момент има два главни парични показатели, които са потенциални измерители за използване от паричните власти като критерий за определяне на количеството на парите. Първият е простата сума, понастоящем използван от монетарните полисимейкърс. Както се предполага от самото име този индекс е простото сумиране на всички компоненти, като им се дават равни тегла, което означава, че този показател се базира на предположението, че качеството на пари при различните парични активи е едно и също. Този индекс се използва от както "количеството на парите" бе зачетено, като важна променлива и оттогава използвано широко от властите и анализаторите по целия свят. Другият индекс е Дивизионния, предложен първоначално от Барнет. Той се базира на потребителската цена на различните активи произтичащи от икономическата теория и използването на потребителската стойност, за да се получат разходно базирани тегла на различните компоненти. Дивизионните показатели са категорично свързани към икономическата теория, към оптимизирането на икономическото поведение и действителността на съвременната финансова система. Основните аргументи в полза на индексите на Простата Сума са простотата, традицията и широкоразпространеното използване, докато Дивизионния индекс има на своя страна икономическата теория и високата степен на финансовата сложност на модерния свят.

От гледна точка на монетарната политика, оценявайки това предположение и неговите заключения, това неизбежно води до интерес за връзката между паричните компоненти и техните агрегати, за начина по който данните на индивидуалните парични компоненти се агрегират в мярка на цялото количество пари. С други думи

познаването отделното предположение неизбежно води до признаване на важността на агрегирания метод.

Възможен подход за достигане на монетарна агрегация е развитието на теоретични модели за икономическото поведение, което в включено в състава на теорията за съвкупност, да се оценят техните параметри и да се използват параметри, свързани с индивидуалните парични компоненти за получаването на теоретична парична маса. Този метод има научно звучене и е широко разпространен в академичната работа, но има няколко слабости от политическа гледна точка. Параметричните модели страдат от значителна степен на слабост на обектите относно теоретичните предположения на които те са базирани, функционалната спецификация на приетите теоретични връзки и иконометричните техники използвани за оценяване на параметрите. Монетарната политика е политически процес и може да се докаже, че политически е невъзможно да се постигне консенсус за правилната теория, за верните функционални спецификации и най-добрата техника за оценяване, която да се използва за получаването на мярката за количеството пари, на базата на която да бъдат направени понататъшни политически решения.

Друг подход за достигане на парична агрегация е използването на непараметрични показатели числа създадени от теорията за индексите. Показателите числа се базират само на данните за паричните компоненти и не зависят от теоретично получените и иконометрично оценени параметри, като по този начин са по-подходящи да преминават препятствията на бюрократичните процедури за взимане на решение. И все пак непараметричните показатели могат да бъдат изчислени чрез различни методи, в резултат на което се получава множество от кандидати за парични показатели, докато монетарната политика изисква използването само на един за целите на

съвместимостта и последователността с другите икономически политики. В опита за избор между различни индекси, един много важен факт за числовите икономически показатели може да се окаже много полезен, а именно, че използваната форма на съвкупността е безусловно свързана към специфични и понякога много ограничени предположения за поведението на икономическите агенти и връзката на компонентите в съвкупността. Изучаването и анализът на тези абсолютни предположения е сферата на икономическата теория е от съществено значение. Така това е точно определено в изборът между различните непараметрични показатели, където икономическата теория може да служи за основа на която да се направи сравнение между двата показателя.

Показатели на Простата Сума

Първият от двата непараметрични показатели сравнявани в статията е този, който в момента се използва от българските монетарни власти, както и от паричните институции по света: индекса на простата сума. Това е просто събиране на номиналните стойности на различните компоненти за определен период t и оттам и формулата:

$$M_t^{ss} = m_t \cdot i, \rightarrow$$

където M_t^{ss} е простата сума на паричните показатели през период t , m_t е вектор на притежанието на J парични активи в периода t и i е вектор на единици. Този широко използван метод дава равни тегла от 1 на всеки компонент, чието значение е базирано на предположението, че икономическите агенти третират различните парични активи като перфектни заместители. От гледна точка на икономическия агент между вземането на определена номинална сума от един компонент и влагането на абсолютно същата сума в друг няма разлика. В свят, където има много различни парични активи, които се

държат от икономическите агенти, имайки предвид, че много от тях могат да доминират над останалите по норма на доходност, това предположение е много нереалистично. Това е даже още по-малко реалистично при икономиките в преход, където високата несигурност и високата инфлация водят до огромни разлики в доходността на различните активи – например разликата между нормата на възвръщаемост на срочните депозити и нулева възвръщаемост на валутата в България беше постоянно няколко процента месечно, откакто започнаха икономическите реформи. Предполагайки абсолютна субституция между различните активи при такива условия изглежда противоречи на фундаменталното икономическо предположение, че икономическите агенти довеждат до оптимум. По този начин простотата и широкото разпространение на простата сума се изправя пред силното неодобрение на икономическата теория.

Дивизионен индекс

Един възможен отговор, предложен от Песек и Сейвинг, на въпроса защо хората държат активите си, чиято доходност доминира, е, че паричните активи са свързващи продукти, носещи печалба не само защото те имат ликвидност, а и защото осигуряват и редица други услуги. Оспорвайки, че най-важната услуга на паричните активи е да бъдат инструменти за дълг, Песек и Сейвинг заключават, че когато един доходноносен актив служи едновременно като пари и дълг, разликата между собствената му доходност и пазарната лихва на дълговите показатели показва каква част от този актив служи като пари и каква пропорция е дълг, т.е., не монетарна функция. Фридман и Шварц са съгласни, че третирането на различните парични активи като различни свързващи продукти, всеки с различна степен на паричност (moneyness), е обещаващ подход при

решаването на трудностите при непараметричното парично агрегиране.

Барнет внася този подход и неговите възможности, препоръчвайки Дивизионните показатели, които са числа, първоначално предложени в монетарен контекст от Франсоа Дивизия. Това дава възможност по нов начин да се реши несъответствието между микроикономическата теория и съвкупността, използвана от полисмейкърите. Този труд употребява степента на паричност на активите като база за определянето на теглото, с което този актив влиза в паричната маса. Това е началото на богата и разрастваща се литература за паричната агрегация. Идеята, която стои зад Дивизионния монетарен агрегат е да се използва мярката на възможните цени, свързани с държането на всеки актив като база за създаването на теоретично оправдани тегла за различните компоненти на показателя. Мярката на подходящата цена е създадена от Барнет от много обща динамична оптимизационна рамка: ако r_t е вектор на очакваните номинални вложения за период на доходност на J парични активи, и ако R_t е възвръщаемостта на основният актив е за период t , тогава възможните цени са представени от вектора на потребителските цени на паричните активи за период t : $\pi_t = R_t - r_t$.

Дивизионния монетарен показател е много по-сложен за изчисление и изисква много повече данни в сравнение с индекса на Простата Сума, но главното преимущество са теглата, които се използват за ясното им формулиране и извеждане от първостепенните условия на общия икономически оптимизационен въпрос. По този начин данните не съдържат нереалистични предположения за икономическото поведение. С абсолютна сигурност и за продължително време, Дивизионният показател е точно приближение към неизвестната истина за агрегаторна функция.

Висока несигурност може да засегне цената на вложените парични активи, защото включва риск, който трябва да бъде съвместим с очакваните доходи. В условията на преход, главният риск идва от непредвидимото поведение на нивото на инфлация и обменния курс, които силно афектират реалната възвръщаемост на всички парични активи. За да се изчисли за настоящето на тази несигурност, трябва да се отбележи, че реалната лихва на паричните активи включва рискова премия, която трябва да бъде извадена, когато се сравняват потребителските цени. В рамката на потребителското вземане на решение и използвайки стандартните предположения на CAPM литература, Барнет и Лиу, извличат рисково приспособен вектор на разходните дялове.

Върху предположенията на Барнет и Лиу, измерването на рисковата премия

на който и да е индивидуален паричен актив се базира на степента на нежеланието към риск на икономическите агенти и на ковариацията между реалната норма на възвръщаемост на активите и потока на разходите. Рисково оценения Дивизионен индекс, все пак включва мярка на рисково нежелание, което е поставено в предпочитанията на икономическите агенти. Един начин да се реши проблема е просто да се приемат някои реалистични стойности за тази мярка. Друг подход е да се използват оценени параметри на функционалната полезност, за да се изведе рисково приспособения Дивизионен монетарен индекс, който не е изцяло непараметричен, защото рисковото коригиране включва мярка на рисково приспособяване, което се нуждае да бъде оценено от структурен модел.

Разработката е представена на Научна конференция на Стопанския факултет при ЮЗУ „Н. Рилски” „Икономика на свободното време”, проведена на 17-19 ноември 2005 г.

ЛИТЕРАТУРА

1. Barnet, William, “Economic monetary aggregates: an applications of index number and aggregation theory”, 1980
2. Barnet, William, “The Divisia monetary aggregates”, 1991
3. Fisher, Stanley, “Money and production function”, 1974
4. Hendry, “Dinamic Econometrics”, 1995
5. Pesec, Boris, “Money, wealth and economic theory”. 1998

Доц. д-р ЧАВДАР НИКОЛОВ

ЮГОЗАПАДЕН УНИВЕРСИТЕТ "НЕОФИТ РИЛСКИ", гр. БЛАГОЕВГРАД

ИКОНОМИЧЕСКОТО РАЗВИТИЕ НА БЪЛГАРИЯ СЕ НУЖДАЕ ОТ НОВ АЛГОРИТЪМ

BULGARIAN ECONOMIC DEVELOPMENT NEEDS A NEW ALGORITHM

Assoc. Prof. CHAVDAR NIKOLOV, Ph.D.

SOUTHWESTERN UNIVERSITY "NEOFIT RILSKI", BLAGOEVGRAD

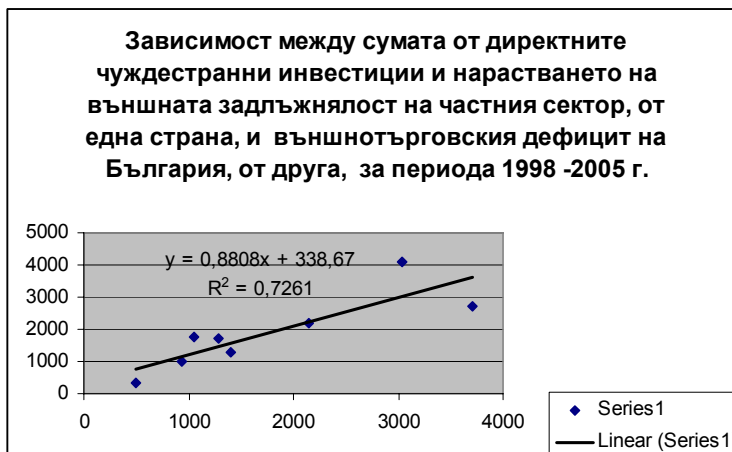
Abstract: The article recommends investing the existing state budget surplus in Bulgaria in the construction of the infrastructure. This could ensure the progress of the country with 7-8% growth rates of the economy. However such a growth will be accompanied with higher inflation, which makes necessary to postpone the adoption of the euro in Bulgaria from the year 2010 to the year 2015.

Key words: budget surplus, infrastructure, euro

Публикуваният в предишния брой на сп. Икономика и управление анализ 1) на причините за размера и увеличаването на негативното външнотърговско салдо на нашата страна показва учудващи с категоричността си резултати. Оказва се, че 68% от въпросния дефицит се дължи

на входящия поток от преки чуждестранни инвестиции, а още 5 процентни пункта отгоре идват от нарастването на външната задлъжнялост на частния сектор. (Вж. Графика N 1)

Графика N1

По този начин става ясно, че едва 27% от пасива във външната ни търговия идват от неконкурентоспособността на националното стопанство, което в абсолютни числа, при отрицателно салдо за 2005 година от 4,083 милиарда евро, означава само 1,102 милиарда евро. Този последният изходящ паричен поток, свързан с недостатъчен експорт, който да покрие импорта, от своя страна

е напълно съпоставим с насрещния входящия поток от туризма, равняващ се на 1,086 милиарда за 2005 година. 2)

Налагащите се изводи могат да бъдат само в една посока, а именно че обичайните опасения свързани с негативния ни търговски баланс и дефицита по текущата сметка вече, с оглед резултатите от направения анализ, изглеждат силно преувеличени. Така в

светлината на изведените по-горе взаимозависимости на първо място под въпрос се оказва целесъобразността от поддържането на бюджетен излишък равен на 3,0% от БВП, който излишък е крайъгълен камък в правителственото разбиране за финансова стабилност, включително и за стабилност на паричния съвет у нас.

Въпросните 1,4 милиарда лева бюджетен "плюс", изтегляни през 2006 г. от паричното обращение и "замразени" в Централната банка сами по себе си съвсем никога не са изглеждали непотребни за обществото и стопанството и не изглеждат икономически излишни с оглед бюджетните потребности на предстоящите години на европейско членство. Лесно могат да се набележат ред "бюджетни дупки", които могат да бъдат запълнени посредством тези средства - в сферата на образованието, на социалното и пенсионно осигуряване, на опазването на околната среда и пр. Редицата предстоящи приходно-разходни фискални шокове, предизвикани от нашето встъпване в Евросъюза, също изискват адекватна реакция от страна на публичните финанси и управляващите ги институции.

3) Но при програмирането на изразходването на държавни средства най-правилното е да се търси оптималната обществена полза, максималният ефект, който да се разпространи с най-голям мултипликатор в икономиката и да бъде от максимална социална полза. В контекста концентрираното използване на средствата от бюджетния излишък е за предпочитане пред тяхното безконцепционно харчене в множество направления, обмислената стратегия естествено е по-добра от текущо налагащите се рефлексорни фискални решения.

Един от най-големите и видимо задълбочаващи се проблеми на съвременното икономическо развитие на

България е този с остарялата, недоизградена, неиздържаща на темповете на растеж и на съответните натоварвания инфраструктура. 5-6% икономически прираст, с който "се движим" сега, както по всичко личи, е на границите на срива на тукашната инфраструктура. Именно затова ингибирането на предприемачеството относно инфраструктурните рискове за обществото и стопанството при повишаването на темповете до 7-8% винаги е граничило с откровен авантюризм.

Евентуалното задълбочаване на инфраструктурната криза у нас или, в най-лошия случай, настъпването на инфраструктурен разпад в отделни сектори са в състояние рязко да прекратят прилива на инвестиции и растежа, което би било крайно неприемливо.

От осъвременените с резултатите от горесцитирания анализ позиции обаче, при едно евентуално препрограмиране на икономическото развитие на страната ни, отчитайки истинските измерения и значение на външнотърговския дефицит и просмисляйки досегашната фискална политика на бюджетни излишъци, спокойно може да се каже, че се откриват реални възможности за стабилно развитие на България с темпове надвишаващи с един-два процентни пункта досегашните. Сиреч става дума за стопански напредък именно с авантюристично иначе изглеждащите 7-8%.

За целта новият алгоритъм на развитието ни би следвало да включва инвестирането на по-голямата част от досега реализирания бюджетен излишък в изграждането и реконструкцията на инфраструктурата в най-общ смисъл на това понятие – магистрални и по-долен клас пътища, ж.п. транспорт, енергетика, депа за промишлени и битови отпадъци и заводи за тяхната преработка, водоснабдяване, канализация и пр. Разбира се, елементарно е в идеята за предимствено развитие на

инфраструктурата на базата на инвестиране в нея на бюджетния излишък да се съзере синхрон с притока и усвояването на парите от европейските структурни фондове и това е така, защото въпросният синхрон е умишлено търсен. На настоящия етап акцентът върху изграждане на инфраструктурата се очертава не само като логично необходимо, но и като неотменим императив за прогреса в страната ни.

Да предположим, че посредством предложената най-обща схема за развитие сме осигурили перспектива за т.нар. догонващ равнището на страните в ЕС икономически напредък на България. Тогава обаче неминуемо възниква непренебрежимо противоречие с базови към момента управленски представи и намерения и по-конкретно с декларирания стремеж за възприемане на еврото в страната ни през 2010 година.

Досегашната икономическа практика показва, че стопанският прираст у нас и инфлацията протичат с практически еднакви темпове. Сиреч 5-6% растеж се придружават от 5-6% инфлация. Бъдещото евентуално повишаване на темповете на растеж задължително ще означава повишаване и на инфлацията. Проинфлационно въздействие може да се очаква от друга посока, а именно от кръгло 2,5 по-ниското ценово равнище у нас в сравнение с това в Евророната. Повишаването на инфлацията у нас в близките години масирано присъства както в сериозните макроикономически прогнози, така и в публикациите в печата. А една от теориите за инфлацията твърди, че процентът на инфлацията се предпрограмира в голяма степен от инфлационните очаквания.

Ако, в съответствие с изискванията за изпълнение на Маастрихтските критерии с цел въвеждане на еврото, през идните години се опитаме да подтиснем инфлацията до еврозонови равнища от 3-4%, неизбежно ще намалим темповете на развитие на икономиката и на покачване на благосъстоянието. Реализирайки визираната управленска опция за възприемане на еврото краткосрочно, в непосредствено бъдеще, също така неизбежно наново ще окажем изправени пред необходимостта от постигане на бюджетен излишък. Това е неизбежно, защото при валутния борд бюджетния излишък (заедно с минималните задължителни резерви на търговските банки) е един от двата главни инструмента на паричната политика. Следователно отново ще се обречем на завъртане по познатия кръг от рестрикции и, както се оказва, излишни с оглед здравия смисъл и последните научните данни и резултати лишения.

По този начин, самата логика, която се набелязва от анализа на тенденциите в икономическото развитие на страната ни, налага възгледа, че е необходимо въвеждането на еврото у нас да се отложи за някъде към 2015 година. Което собствено вече направиха повечето от новоприетите в Евросъюза десет страни. Предлаганият нов алгоритъм на стопански напредък на България иманентно включва и този елемент. Другият избор, този за въвеждане на еврото през 2010 година, е свързан с разрешаването на практически неразрешими противоречия и със затруднения в икономическото развитие, които чисто субективно бихме си причинили.

ЛИТЕРАТУРА

- 1) Вж. Ч. Николов: Първостепенна заплаха за финансовата стабилност ли е дефицитът в търговския баланс?, сп. "Икономика и управление", бр.3/2006 г.
- 2) Вж. пак там.
- 3) По-подробно вж. Ч. Николов: Очакваните бюджетни шокове от присъединяването: Намалването на данъчната тежест е нереалистично, възможно е само реструктурирането ѝ, сп. "Финанси", бр.2/2006 г.

гл ас. СТАНКА РИНКОВА

ЮГОЗАПАДЕН УНИВЕРСИТЕТ “НЕОФИТ РИЛСКИ”, гр. БЛАГОЕВГРАД

МИКРОИКОНОМИЧЕСКИ АСПЕКТИ НА СВОБОДНОТО ВРЕМЕ

MICROECONOMIC ASPECTS OF THE FREE TIME

Chief Ass. Prof. STANKA RINKOVA

SOUTH-WESTERN UNIVERSITY “NEOFIT RILSKI”, BLAGOEVGRAD

Abstract: The free time is a part of the time that a person needs to reproduce his/her work power. The increase of the productivity of the labor in society leads to the increase of the free time. The efficient use of the free time for different purposes (consummation, tourism, social activities etc.) is a factor for the increase of the quality characteristics of the human resources. The principles of the microeconomics are used in the article in order to be analyzes the essentiality of the free time.

Key words: free time, human resources, work income, consumer's choice, the effect of the substitution, the effect of free time

Броят на часовете, които има един ден или една година е абсолютно фиксиран. Всеки човек прави индивидуален избор за това, как да разпредели този ограничен ресурс - колко часа да изразходва за работа, колко за потреблението на различни видове стоки и услуги - храна, телевизия или посещение на театър, колко часа да посвети на себе си и колко часа да спи. Като изучават каква част от фиксираното време хората отделят за всяка от тези дейности, икономистите се опитват да вникнат в решенията, определящи предлагането на труд. В настоящето изследване изхождаме от следната презумпция - разглеждаме времето отделно за работа като едно от многото възможни решения на хората относно това, как да прекарат времето си. Така ще имаме възможност да разберем защо тези решения могат да бъдат различни при различните възможности за заетост.

Първоначално приемаме, че човек може да изразходва времето си само по два начина: или да работи срещу заплащане /при дневна тарифна ставка - на час/ или да не работи. Второто ще наричаме свободно време, но за икономистите това не означава бездействие. *Свободното време е времето изразходвано за всяка друга дейност освен за работа срещу заплащане.* Това

време може да бъде употребено за работа в домакинството, за самоусъвършенстване и за потребление /за развлечение/. Хари Бекър в своето произведение *A Theory of the Allocation of Time* /Becker, G.S., 1965/ разглежда домакинството едновременно като производител на полезност и предоставящо работна ръка, което е резултат от комбинирането на време и стоки. При домакинството времето е ограничено и трябва да бъде разпределено между определен брой дейности. Всички дейности, извършвани през свободното време спомагат за доброто общо самочувствие на човека и съдействат за качествено възпроизводство на работната сила.

Нека да предположим, че съвкупната полезност от използването на “времето” за отделният индивид зависи от потреблението на пазарни стоки /С/ и от количеството на свободното време /Н/, което се използва. На фиг.1 *Избор на часовете свободно време и работа с цел максимизация на полезността* е показана кривата на безразличието за тази функция на полезността. Графиката показва тези комбинации на С и Н, които носят на индивида различна полезност.

За да обсъдим максимизацията на полезността, първо трябва да опишем бюджетните ограничения за отделният

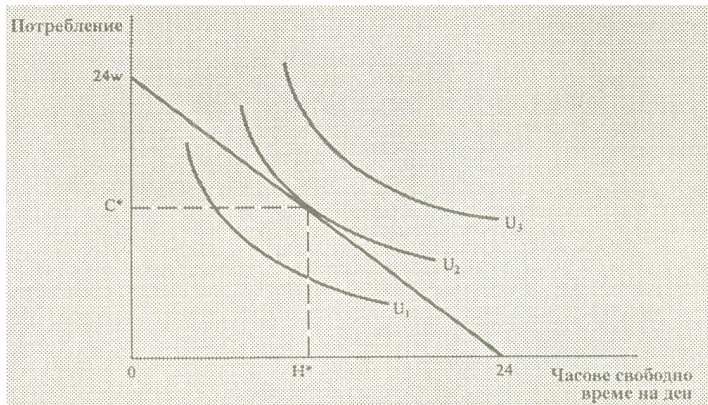
индивид. Ако периодът, които изучаваме е един ден, индивидът ще работи /24 часа/. С други думи той ще работи през часовете, които не са отделени за свободно време. За тази работа ще получава заплащане w на час и с получената сума ще купува потребителски стоки.

След като имаме алтернативи за използването на времето, то логично е да приложим подходът за алтернативният избор и да установим каква е цената на свободното време? Всеки допълнителен час свободно време на този индивид намалява неговият доход /и потребление/ с w лева. Почасовата тарифна ставка отразява цената на свободното време. Хората трябва да “заплатят” цената на всеки час, който не работят. Размерът на часовата ставка, която се използва при

тези изчисления трябва да е реален в смисъл, че трябва да отразява преобладаващите цени на потребителските стоки. Номиналната надница един лев за един час работа има същата покупателна способност както надница сто лева на час. Ако при първата надница, преобладаващата цена на единица потребителска стока е 0.25 лв, то при втората е 25 лв. И в двата случая човек работи 15 минути, за да купи стоката. Или ако погледнем от другият аспект, един допълнителен час свободно време означава, че човек няма да може да купи четири стоки.

За да покажем изборът на потребление и свободно време и условията, при които се максимизира полезността, трябва да построим графика на бюджетните ограничения, които са обозначени на /фиг.1/

Фиг.1 Избор на часовете свободно време и работа с цел максимизация на полезността

При наличието на ограничен бюджет на времето /24 часа/, човек ще максимизира полезността, като избере H часове свободно време и потребление C . Ако човек въобще не работи, ще има на разположение 24 часа свободно време. Това е показано като хоризонтална отсечка на бюджетното ограничение. Ако, от друга страна човек работи 24 часа на ден, ще може да купи $24 \cdot w$ под формата на потребителски стоки. Това определя вертикалната

отсечка на фигурата. Наклонът на линията на бюджетното ограничение е $-w$. Това отразява “цената”, на която всеки допълнителен час свободно време трябва да бъде купен чрез лишаване от потребителски стоки на стойност- w .

При това бюджетно ограничение, човекът ще максимизира полезността, като избере да ползва H часа свободно време, а да работи през останалите часове. С дохода, спечелен при тази работа, човек ще е в състояние да си

купи S единици потребителски стоки. В точката на максимизация на полезността наклонът на бюджетната линия е равен на наклона на кривата на безразличието. Изводът е, че реалната надница на този човек е равна на пределната степен на заместване MRS на потреблението с часове свободно време. Ако това не беше така, полезността нямаше да е максимално голяма. Например да предположим, че w ед. на даден човек е две, което означава, че той е готов да се откаже от две единици потребление, за да има един час свободно време.

Предпочитанията на хората относно това как да употребят времето си винаги могат да бъдат анализирани от гледна точка на максимизацията на полезността и често по-добро разбиране се постига, ако вземем в предвид "цената" на времето..

Например много хора в своето трудово ежедневие в България са изправени пред необходимостта да избират различни видове транспорт за да отидат до своето работно място. И при този избор те се съобразяват основно с това колко ще им струва и колко време ще им отнеме. Повечето проучвания показват, че хората, които пътуват ежедневно до работното си място, се интересуват от разхода на време, особено що се отнася до ходенето пеша до автобусната спирка или влак и от времето, което изразходват в чакане на превозното средство. Разглеждайки въпроса до каква степен те са готови да платят, за да избегнат подобен разход на време, в изследванията се стига до извода, че хората са готови да платят, за да избегнат подобен разход на време. Хората оценяват времето прекарано в пътуване, на стойност, равна на около половината от тяхната пазарна надница. При такива разходи не е учудващо, че голяма част от хората, които трябва ежедневно да пътуват до работното място, предпочитат да се движат със собствените си леки коли.

Ето още една ситуация с която потвърждаваме хипотезата си, че хората

наистина определят своя цена на времето, а това моделира и тяхното икономическо поведение и избор на алтернативи. Когато си търсят нова работа, хората обикновено не са на ясно какви са съществуващите възможности. И за това те трябва да изразходват време /вероятно и други ресурси- напр. телефонни обаждания, даване на обяви и др./, за да си намерят подходяща работа. Тъй като хората трябва да вземат от времето за работа, за да търсят друга подходяща работа, можем да поставим цена на търсенето посредством пазарната надница. Колкото е по-голяма дневната надница или тарифната ставка за час работно време, толкова по-голяма е вероятността човек да се обърне за съдействие за намиране на работа към структурите на Агенцията по заетостта. Ако от друга страна времето за търсене на работа се субсидира, т.е човекът получава обезщетения за безработица, той може да търси работа по-продължително време, надявайки се да намери по-подходяща. Според едно изчисление увеличението на седмичната помощ за безработни с 10% увеличава незаемостта на засегнатите с около половин седмица.

Всички ние притежаваме известна свобода на действие в рамките на свободното си време, но често не сме свободни при избора на часовете за работно време. Продължителността на работната седмица у нас е 40 часа и 8 часа работен ден. Степента на гъвкавост на работното време по отношение на предпочитанията на хората е много малка. Но степента на гъвкавост в по-продължителен период от време е по-голяма, защото човек може да реши да работи по 40 часа седмично определен период /месеци, години/, а след това въобще да не работи. Така хората навлизат на пазара на труда в определен период от живота си и/или го напускат в друга част. Така по този начин в същност сами определят продължителността и регулират

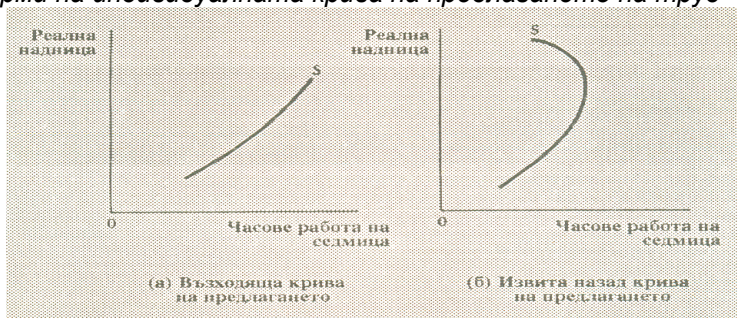
съотношението между работно и свободно време.

Когато се повишава часовата тарифна ставка за оценка на вложения труд, то това означава, че се повишава и цената на свободното време. Така хората плащат повече за всеки допълнителен час свободно време под формата на загубена надница, която биха получили, ако работят през този час. Това е ефектът на заместването от повишаването на надницата, който в случая намалява броя на часовете на свободното време. Но пък има и ефект на дохода, който действа в противоположна посока и увеличава броя на часовете свободно време. Тъй като и свободното време е стока, както всички други стоки, по-високият доход в резултат на повишената надница ще увеличи търсенето на тази стока. Следователно не може с точност да се каже дали увеличаването на надницата

ще увеличи или намали търсенето на свободно време. Тъй като свободното и работното време са взаимно изключващи се алтернативи за "потребление" на ресурса време, това показва, че е невъзможно да се предскаже в каква посока ще се отрази повишаването на часовата ставка върху търсенето на свободно време. Въпросът кой от двата ефекта ще се окаже по-силен - ефекта на заместване или ефекта на дохода е важен емпиричен въпрос, чийто отговор зависи от предпочитанията на хората за свободно време и потреблението.

Взаимодействието между двата ефекта - на заместването и на дохода в микроикономическата теория най-добре и нагледно се обясняват с Индивидуалната крива на предлагане на труд /вж. Фиг. 2 Две форми на индивидуалната крива на предлагането на труд/.

Фиг. 2 Две форми на индивидуалната крива на предлагането на труд

На графика /а/ по-високата надница кара индивида да увеличи предлагането на труд. Тук ефектът на заместване е по-силен от ефекта на дохода. Кривата на предлагането на труд е възходяща, защото при по-висока реална надница, този човек има желание да работи повече часове. Но това не винаги е така и това го показва графика /б/. Тук кривата на предлагане е извита назад. При сравнително висока надница ефектът на дохода е по-силен от ефекта на заместването и това е причина индивидът да увеличи търсенето на свободно време. При това положение

човекът използва по-високата си надница, за да си купи повече свободно време. Например високо платени мениджъри и консултанти ползват свободен полуден, за да играят голф или да посетят конни състезания, въпреки, че като резултат те губят потенциални доходи.

Основните изводи от така направените съждения дотук са следните:

- **Размерът на пазарната надница е цената на свободното време за човека. Тя показва как свободното**

време може да бъде “разменено” за доход и потребление на пазара.

- Човек, максимизиращ полезността, ще работи толкова часове, така че пределната полезност на свободното време за потреблението да бъде равно на пазарната надница. Човекът сам определя в каква степен иска да замени свободното време за потребление спрямо пазарната цена на свободното време, определена от размера на надницата.

- Промяната на надницата оказва два ефекта върху възможния избор на

хората: ефект на заместването и ефект на дохода. Тези два ефекта действат в противоположни посоки - по-високата надница ще окаже ефект на заместването, който ще подтикне хората да работят повече и ефект на дохода, който ще стимулира хората да работят по-малко, но да имат повече свободно време. Последното е един от основните ресурси за възпроизводство на човешкият капитал.

Разработката е представена на Научна конференция на Стопанския факултет при ЮЗУ „Н. Рилски” „Икономика на свободното време”, проведена на 17-19 ноември 2005 г.

ЛИТЕРАТУРА

Лейдлър, Д., Естрин, С., Увод в микроикономиката, Университетско издателство “Св.Климент Охридски”, С., 1992, 516 с.

Никълсън Уолтър, Междинна микроикономика, Изд.къща „Христо Ботев”, С., 1999, 422 с.

Becker, G.S., A Theory of the Allocation of Time, The Economic Journal, September, 1965

Доц. д-р МАРИЯ ШИШМАНОВА

ЮГОЗАПАДЕН УНИВЕРСИТЕТ "НЕОФИТ РИЛСКИ", гр. БЛАГОЕВГРАД

**СЪВРЕМЕННО РАЗВИТИЕ НА ТРАНСПОРТНИТЕ КОМУНИКАЦИИ
В НОВИТЕ СХЕМИ И ПЛАНОВЕ**

**CONTEMPORARY DEVELOPMENT OF TRANSPORT COMMUNICATIONS IN THE NEW
SPATIAL- PLANNING SCHEMES AND PLANS**

Assoc. Prof. MARIA SHISHMANOVA, Ph.D.

SOUTHWESTERN UNIVERSITY "NEOFIT RILSKI", BLAGOEVGRAD

Abstract: Transport communications are one of the basic components for the development of a certain area, as well as for the creation of comfort for the population – economising on free time. The intensification of urban transport communications cannot have another alternative. The urban structures are viable because of the short and fast connections. With more effective communications within the urban structure, the urban organism and economy are more viable and effective. Movement is of the stability-promoting kind when it does not jeopardize the population's health, takes from their free time as little as possible and creates comfort. An important problem in the new schemes and plans is the correct planning of transport communications.

Keywords: transport communications, intensification, urban economy, urban structure, stability-promoting movement, economy on free time, timely planning

ВЪВЕДЕНИЕ В ПРОБЛЕМА

Транспортните комуникации са един от основните компоненти за развитието на дадена територия, както и за създаване на комфорт за населението – икономия на свободното време. Интензифицирането на градските комуникации не може да има алтернатива. Градските структури съществуват поради късите и бързи връзки. Градският организъм, градската икономика са пожизнени и по-ефективни, колкото са по-ефективни комуникациите в селищната структура и извънселищната територия. Движението е от устойчив тип, "когато създава комфорт и заема възможно най-малко свободно време, не поставя в опасност здравето на населението, на екосистемите и разрешава задоволяване на нуждите за достъп с:

- ползването на възстановими ресурси във времето, са равни или по-малки от това което е изразходвано за реформирането им;
- ползването на невъзстановими ресурси в равна степен, или в по-малка степен от степента за развитие на

алтернативните ресурси, които са възстановими.

ЦЕЛ НА ИЗСЛЕДВАНЕТО

Разкриване на възможности за икономия на свободно време при организиране на транспорта, проектирането и изграждането на транспортните комуникации в селищната и извънселищна територия.

**МАТЕРИАЛ И МЕТОДИ НА
ИЗСЛЕДВАНЕТО**

Изследвания от европейската и световна практика и автори изследвания и проекти в които е участвал, като Общ устройствен план София, Пазарджик, Горна Оряховица, Пловдив, Стара Загора и други [Шишманова, 2003, 2005]. Методите използвани в настоящето изследване са сравнителен анализ, директен метод за икономическата и социална активност на населението с неговите пътувания за работа и в свободното време, дългосрочни наблюдения на тяхното поведение за определяне на реалните бъдещи възможности за по-пълно използване на свободното време и

снижаване до минимум времезагубите при пътуване.

АНАЛИЗ И РЕЗУЛТАТИ ОТ ИЗСЛЕДВАНЕТО

В изследователския проект EXTRA, промоциран от ЕС, мобилността или устойчивото движение се дефинира като "система организираща транспорта, който се обслужва със средствата подходящи за осигуряване на икономическите, социалните потребности и изискванията за околната среда, по един ефикасен и справедлив начин, минимизиращ съоръженията с негативно въздействие, можещи да предотвратят или намалят съответните отрицателни въздействия, и като се има предвид взаимовръзката "пространство – време".

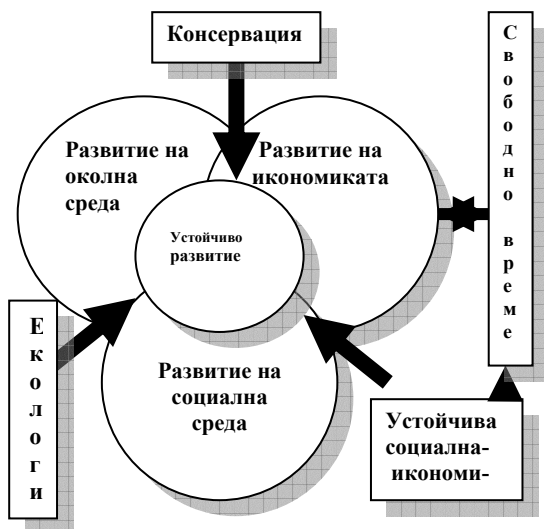
Експертната комисия по развитие на транспорта разработи следната дефиниция за "система на устойчиво развитие":

- разрешава да се направи система за основните нужди за достъп и

развитие на отделните индивиди, на фирмите и на обществото по начин съвместим със здравето на човека и на околната среда, и процедира справедливо и безпристрастно сред настоящата генерация и различните последващи генерации;

- не е много лесно, да се оперира по определен ефикасен начин, и да се предлага избор между различни средства за превоз, като се поддържа една "жива" икономическа система с локално развитие;

- да се поддържат емисиите и отпадъците в границите с които планетата може да ги абсорбира, оползотвори, и възстанови възстановимите ресурси в средата на настоящето поколение, и ползва невъзстановимите ресурси само в степен равна или по-малка от ритъма на развитие на алтернативните възстановими ресурси, минимизиране на ползването на почвата и замърсяването на въздуха /Фигура 1/.

Фигура 1: Взаимовръзки транспорт, устойчиво развитие и свободно време

Основните моменти, които трябва да се маркират са че:

- достъпността и стойността които се максимизират са равномерно разпределени;

- мобилността и средствата които разрешават достъпността, е това което води към устойчивост;

- транспорта става все по-профилиран като икономически сектор,

който в голяма степен конкурира междуременно ефекта “преграда”;

- мобилността е фактор, който максимално рефлектира върху качеството на околната среда на локално ниво и допринася за общественото здраве на гражданите;

- борбата е да се направи устойчива мобилността на ниво отделен град, на локално ниво, а също така да се формира и необходимия принос в преследването на устойчиво глобално развитие;

- в дневния ред на локалното управление мобилността се представя не само като една тема от основна важност, но също и по начин по-действен, изискващ комплексно действие върху системата транспорт;

В този смисъл могат да се считат за важни следните моменти за развитието на транспорта, устойчивостта и свободното време:

- създаването на комплексна визия за проблемите, които сектора транспорт представя за локалната и глобална устойчивост;

- информирането за възгледите и локалната политика, че трябва да се подчиняват на вижданията на глобално ниво, където биват посочвани международните органи като се започне от ЕС;

- предначертването на институционалната и нормативна рамка, в която политиката за мобилността трябва да действа;

- определянето на комплекса от действия, които политиката за устойчива мобилност трябва да представи, и условията на системата транспорт, които трябва да се свързват, за да усигуряват необходимата ефикасност;

- създаването на система от индикатори за мониторинг и оценка на локалните политики, техники и инструменти за локално програмиране съгласно принципите на държавата и използване на модерни технологии за информация и за комуникация.

Междувременно обаче тенденциите на развитие в Европа и света претърпяха определени промени, които си струва да се проучат, ако не искаме за пореден път да поставим под съмнение устойчивостта на урбанистичните процеси в градовете у нас, като загубата на много време за преодоляване на пространството на града.

Налице е определен прелом в отношението към оптималните баланси в градските комуникации между автомобилното и пешеходното движение, между личен и обществен транспорт, между терените за пешеходни зони и озеленяване, и тези за нови улици. За устойчивостта на урбанистичното развитие е необходима промяна в баланса между видовете градски комуникации [Шишманова, 2003].

Необходимо е да се разглеждат по-периоди проблемите на градските транспортни мрежи и комуникационни потоци, за да се установяват слабите места и да се отстраняват своевременно.

Икономията на свободно време при придвижването на индивида в града и извън него зависи от взаимосвързани урбанистични, социологически, организационни, инженерни, икономически и финансови условия.

Икономията на свободно време не е само проблем при придвижването, но и при паркирането на личното моторно превозно средство. В големия град и по-точно в неговия център, това е проблем свързан с решаването изцяло на комуникациите в градския център. Само с многоетажните паркинги устойчив ефект не би могъл да се постигне – нужна е обоснована многопосочна политика.

Тенденциите на развитие в Европа и света е необходимо да се познават много подробно, за да се управляват правилно урбанистичните процеси в градовете у нас.

През 70-те години на миналия век надделяваха два подхода. Първият се характеризираше с методи за анализ на

градските структури, като системи от количествени показатели за наблюдение на урбанистичните процеси, внедряване на нормативни стойности, компютъризирани методи, подходи не по-малко актуални и днес. Другият подход бе на функционален анализ на различните по вид комуникационни потоци, като се подценяваха пешеходните връзки и доминираше автомобилният транспорт най-податлив на компютърно моделиране. Този подход се стреми да удовлетвори всички параметри на функционирането на автомобилните комуникации [Слаев, Ал., 2005].

Задръстванията с индивидуален автомобилен транспорт станаха постоянно явление за 60-те 70-те години в европейските и азиатски страни. Още пред 1975 г. Сингапур приложи за урегулиране на задръстванията по градските магистрали в пиковите часове рестриктивни такси. По същото време в Европа и Америка се почувства нуждата от човешкия мащаб на средата и се насочиха към възвръщане на пешеходното движение, дори пешеходните зони се превърнаха в модно явление в света.

През 80-те и началото на 90-те години в Европа се достига до извода, че индивидуалният автомобилен транспорт има ниска ефективност и негативни ефекти върху околната среда и градските пространства. Големите европейски градове развиваха транспортната си мрежа научнообосновано, но се задъхваха в пиковите часове – задръстени, паркингите - блокирани от индивидуалния автомобилен транспорт.

Европейските градове за разлика от американските разчитат на ограничени ресурси от нови земи и затова не могат да си позволят терени за модерни магистрали и паркинги. Налага се виждането за диверсифициране на комуникациите и развитие потенциала на масовия градски транспорт.

Този подход през 90-те години започва да доминира всички големи западноевропейски градове. Лондон, Виена, Париж, Ротердам и др. доразвиха своите високоефективни мрежи на масовия градски транспорт. Пешеходните зони се разрастват. Община Копенхаген / 1986-1996 г./ отчита разрастване на пешеходната зона на централната си градска част от общо 50%, ограничаване на автомобилния достъп с 2-3% средногодишно и намаляване на автомобилните и паркоместа в същата зона с общо 600 броя. Същото се случи в Ротердам и Брюксел. [www.metropolismag.com/html/content_08802/ped].

Стимулират се новите видове транспорт. Копенхаген и Амстердам експериментално въвеждат депа за общински велосипеди, които всеки жител или гост на града може да ползва срещу минимален депозит. Младежки движения пропагандно предлагат алтернативни превозни средства – от велосипеди до ролери.

Дори през 90-те години американските специалисти достигнаха до убеждението за промяна на традициите като “нация на колела”. Концепцията за Разумния растеж застъпва разбирането за премахването на прекомерната автомобилна зависимост – водеща до ниска урбанистична устойчивост на градовете в САЩ [Newman P. & Kenworthy J. 1999]. Дори САЩ се оказва не достатъчно богата да изгражда нови и нови пътища и улици. Изследвания установяват, че индиректните разходи, които не се заплащат от прекия консуматор, а от държавата и обществото /инфраструктура, екология и др./ възлизат на почти 300 милиарда годишно, т.е. формират данъчна тежест от 1000 долара на жител [World Resources Institute. 1992].

Основната тенденция установена най-напред от европейските урбанисти още в края на 80-те години е, че комуникациите на големите европейски градове не могат

да бъдат ефективно решени чрез предимствено развитие на многоетажни паркинги и автомобилния транспорт. Независимо колко нови терени ще бъдат отредени за градски магистрали и многоетажни паркинги, само след няколко години те ще бъдат недостатъчни и градът отново ще се изправи пред остри проблеми с транспорта и паркирането. Такъв поне е европейският опит.

В света се утвърждава становището, че личният автомобил като средство за придвижване е удобство за потребителя и пести време, но заедно с това е крайно неефективен за обществото като цяло:

- *консумира скъпоструваща градска земя.* Автомобилът заема 15 пъти повече пространство от велосипеда и 18 пъти повече от човека, а като се прибави и пространството за паркиране при работно място до 90 пъти и 30 пъти за кратковременен престрой. Средностатистически автомобилът се използва само 6 % от цикъла му на живот [UITP MILLENIUM DATA-BASE FOR SUSTAINABLE MOBILITY, 2001].

- *необходими са огромни разходи от инфраструктура.* При улична мрежа с еднакви параметри обществения транспорт превозва в пиковите часове десет пъти повече пътници [UITP, 2001].

- *Използват се в критични обеми невъзстановими природни ресурси на нефтена основа /при привозването на един пътник с обществен транспорт е 16-18 пъти по- малък/ [UITP, 2001].*

- *Замърсява се околната среда с отровни газове и с отпадъчни метали, пластмаси и други химически продукти / започва от производството до унищожаването на автомобила/ [UITP, 2001].*

На Световната конференция “Еко-сити”, организирана от Китайската академия на науките през 2002 година се казва:

“В големите градове инфраструктура никога не би могла да задоволи нуждите на автомобилното движение. Транспортното натоварване и

задръстванията заплашват да унищожат вътрешните връзки, които са сърцевината на градския живот. Те също така замърсяват градската среда в изключителни размери и ориентират градското развитие навън към предградията. На свой ред “разливането” на градовете и свързаният с него недостиг на обществен транспорт осъждат предградията на непълноценно участие в градския стопански и обществен живот. Стимулирането на стопанският живот на града и едновременно с това запазването на обществената му цялост и на околната среда може да стане само чрез използване на различни видове транспорт, които са по-икономични и по-ефективни по отношение на консумацията на пространство и ресурси и по-конкретно обществен транспорт за велосипедни и пешеходни комуникации. Градовете съществуват за хората да се срещат, а не за автомобилите - да пътуват” [Lacoste, Pierre. 2002].

Комуникациите са сърцевината на големия град и трябва да бъдат интензифицирани по всякакви разумни начини. Без тяхното ефективно функциониране градът неминуемо се “задушават”. Проблемът обаче е точно в тяхната ефективност, как максимално да се стимулира обществения транспорт, а от определен момент нататък, как индивидуалният да се ограничи и дори да се изолира. За тази цел е необходима политика, състояща се от три основни компонента:

- високоефективен, удобен и достъпен обществен транспорт;

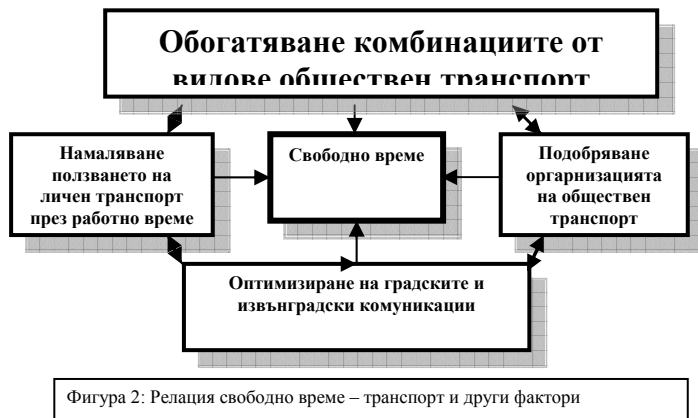
- ефективна първостепенна улична мрежа /ПУМ/ и система от паркинги /а при необходимост и многоетажни/, но при минимална намеса в градския център;

- система от административни мерки, ограничаващи достъпа на индивидуални автомобили в централните градски части /Фигура 2/.

Такава система от мерки е известна като такса транспортно натоварване и бе

въведена в Лондон, и до момента се счита за много успешна. Тя комбинира рестриктивни и стимулиращи мерки, като първи са въведени рестриктивните – регистриране и режим за достъп през

различните части на денонощието, така от 5 паунда за всички пребиваващи в централната част /зона с диаметър от 4 до 5 км/ лични автомобили.

С оглед подобряване устойчивостта на урбанистичното развитие този вид транспорт трябва да се ограничава и то най-вече в градските условия, където скъпата земя и концентрацията на замърсяване намаляват позитивния и умножават негативния ефект от използването му.

Все по категорично се налага схващането, че изходът за решаване проблемите на градската комуникация за населението са в диверсифициране на формите на комуникации и главно в развитието на потенциала на масовия градски транспорт.

По ефективни от рестрективните са мерките за подобряване на обществения транспорт, които го превърнаха в световен пример за подражание. Мрежата на масовия градски транспорт на Сингапур е може би най-гъстата в света, като нито едно жилище не отстои на повече от 200 м от най-близката спирка. Внедрени са компютърни системи – формата на билетите за “Октопода” са вид смарт-карти за всички видове транспорт. Освен това текущата информация е непрекъснато достъпна за пътниците на всички видове транспорт в цялата градска мрежа напр. на “Октопода” на Сингапур. Използването и

комбинирането на предимствата на различни форми на масов транспорт – влак, метро, тролейни, трамвайни и автобусни линии, маршрутни таксите е важен момент в организацията на движението. Ефикасността на различните форми многократно нараства, ако бъдат обвързани в обща мрежа /с което също се спестява време/ [www.lta.gov.sg/corp_info/index_corp_abt.htm].

Необходимо е обвързване също в обща система на градските и крайградски мрежи. В цяла Западна Европа тази обвързка е осигурена и реално приобщава малките селища към близките големи градове.

Железопътната инфраструктура край и в големите градове несъмнено представлява един от най-значимите потенциали за развитието на градските комуникации у нас. Оформянето и развитието на велоалеи не само за ползване в свободното време за спорт, но те ще допренесат и за обогатяване на алтернативното движение в града.

В началото на 21 век както българските градове, така и градовете по целия свят, са поставени пред проблема да интензифицират вътрешните си връзки, за да направят социалния си

живот още по-пълноценен, икономиката си по-ефективна и да намаляват загубите от време за пътуване и да увеличават свободното време.

Същевременно в целия свят, независимо от разликите в традициите, социалните и икономическите фактори, независимо от твърде различните градски условия вече са наясно, че личният автомобил не е най-ефективната алтернатива на транспортните комуникации.

У нас под влиянието на някои благоприятни фактори негативните страни на тези процеси се проявиха с малко закъснение. Едва през последните едно – две десетилетия на 20-тия век ситуацията в големите градове и преди всичко в София излезе извън контрол. Колапсът на високото ниво на градоустройствено планиране /Общ устройствен план/, липсата на актуални градоустройствени планове вече 20 – 30 години е и основната причина за изоставането в управлението на развитието на градските комуникации. Бавно, но вече започна процеса на възстановяване добрите традиции на българското градоустройствено планиране. Много е важно в основата на новото поколение общи устройствени планове да се заложат комуникационни системи, съответстващи на модерните подходи и съвременните световни тенденции.

Под комбинирано движение се разбира предвижване, което се осъществява с повече от едно превозно средство. Например в Швейцария такова предвижване заема около 20% от всички пътувания.

Общественият транспорт и “бавният” транспорт комбинирани според случаите с пътуване по магистрала, представляват една алтернатива на частния моторизиран трафик. По този повод въвеждането на комбинираното пътуване е основно за стимулиране ползването на обществен транспорт и на бавен транспорт и така да се формулира устойчива мобилност.

В кръга на комбинирания транспорт е необходимо и много важно да се координират различните транспортни превози между тях, както и централните за комбинирана модалност.

ARE /Федералната служба за териториално развитие в Швейцария/ е отговорна за координацията на транспорта, роля която ѝ разрешава да изследва точно различни случаи свързани с комбинираното движение на интермодалния транспорт, като се концентрира не само върху транспортните аспекти, но дори и върху териториалните проблеми /напр. избора на спирките на обществените транспортни средства, качествата на градските центрове и др/.

ARE си поставя дългосрочна цел да разработи стратегия и програма за прилагане на комбинирано движение на основата на директивите за устойчиво движение. През 2003 година са проведени някои предварителни анализи за дефиниране ролята на ARE и определяне границите на действие. Веднъж определени директивите за устойчиво движение – мобилност и стратегията отнасяща се до трафика в свободното време, ще се изработва една реална стратегия за комбинираната мобилност [\[www.ARE%20-%20Mobilita%20combinata%nel...\]](http://www.ARE%20-%20Mobilita%20combinata%nel...).

Трафикът през свободното време е целта за изместване в пространството и голямата “експанзия”. Тази тема е като втори приоритет в спектъра от приоритети в политиката за териториално развитие и устойчива мобилност.

Защо се разглежда трафика през свободното време? Защото свободното време започва да се увеличава за сметка на работната време.

ARE работи в два плана:

Стратегия за координация на транспорта, като трафика през свободното време, се разглежда и за него се отговаря дори на политическо ниво.

Програма за действие, в спектъра на която, заедно с други федерални служби, ARE поддържа проекти за действие, отнасящи се до внедряване на устойчиво развитие на трафика през свободното време

[www.aren.admin.ch/are/it/verkehr/freitverkehr/index.html].

През 2000 година трафикът през свободното време ясно надмина обема на трафика през работното време. Обемът на трафика през свободното време представлява 44% от общия трафик. Мобилността през свободното време е недвусмислена необходимост и често дори удоволствие, и представлява една социална кохезия и важен икономически фактор. По-важните мотиви, които обясняват тази еволюция са следните:

- средното работно време е намалено – разполага се с повече време;
- предложенията в сектора транспорт се увеличиха много – разполага се с богата гама от възможности за пътувания;
- пътуващото население се увеличава все повече през свободното време, дори по-възрастната генерация става по-мобилна;
- транспортът става по-принцип по икономичен.

Мобилността се увеличава за частта свободно време от бюджета на общото време в денонощието.

Успоредно с увеличението на обема на трафика се провокират проблеми отнасящи се до рязко развитие на територията и качеството на околната среда

[www.aren.admin.ch/are/it/verkehr/freitverkehr/unterseite03109/index.html].

През последните години трафикът през свободното време придоби голяма важност. Половината от времето на пътуванията напр. в Швейцария, се провеждат през свободното време.

Разглеждайки изявените социално-икономически тенденции, е възможно “грешната” мобилност – подвижност да се увеличава и в бъдеще. Стратегиите

приети до сега в областта на планирането и политиката за транспорта не отчитат достатъчно специфичните аспекти на трафика през свободното време.

При придвижването през свободното време, трафика от частни автомобили представлява над половината. Трафикът през свободното време е с хетерогенен състав и изисква ясно разграничаване между стратегии и мерки. Стратегиите илюстрира как да се кординира трафика през свободното време според принципите на устойчивостта и ролята на органите отговарящи за трафика. Перспективите са следните:

- през 2020г. населението и гостите чужденци да задоволяват своите потребности за придвижване-мобилност през свободното време в съзвучие с принципите за устойчиво развитие в сравнение с днес;
- модалното разпределение, в сравнение с 2000г., да се премести в полза на обществения транспорт и на “плавната” мобилност. Броят на превозните средства – на един км и на брой пътници – на един км, пропътували със собствени моторни превозни средства да се стабилизира. Негативното влияние на трафика през свободното време върху околната среда и територията да намалее, без да се налагат рестрикции на ниво отделен индивид – за личните превозни средства

[www.aren.admin.ch/are/it/verkehr/freitverkehr/unterseite17/index.html].

ИЗВОДИ

В началото на 21 век българските градове, както и градовете в целия свят, са поставени пред проблема да интензифицират вътрешните си връзки, за да направят социалния си живот още по-пълноценен, а икономиката си по-ефективна. Независимо от традициите, социалните и икономическите фактори, от твърде различните градски условия вече е ясно, че личният автомобил не е най-ефективната алтернатива на транспортните комуникации.

У нас негативните страни на тези процеси се проявяват със закъснение. Едва през последното десетилетие ситуацията в големите градове и преди всичко в София излезе от контрол. Развитието на транспорта, трафика и транспортните комуникации трябва да се направлява. В новите общи устройствени планове на градовете е много важно да се заложат комуникационни системи съответстващи на модерните подходи и съвременни световни тенденции.

При разработването на стратегия трябва да се вземат под внимание много секторни политики имащи отношение с транспорта и трафика през работното и свободното време. Отговорните институции, служби, изследователски центрове, висши училища, асоциации

отговарящи и работещи в този сектор – за трафика през свободното време / транспортни предприятия, съоръжения за свободното време/ е необходимо да отразят новостите и политиката в тази насока на основата на нашия и чужд опит.

Успоредно със стратегията за развитието на транспорта и транспортните комуникации е необходимо да се разработи и програма за трафика през работното и свободното време. Успоредно да се проектират различни *пилотни проекти или модели*. Идеята е да се приложат там където е необходимо и да се експериментира без да се губи време. Иновативните проекти трябва да са готови да се реализират, и да се обобщят след опита.

Разработката е представена на Научна конференция на Стопанския факултет при ЮЗУ „Н. Рилски“ „Икономика на свободното време“, проведена на 17-19 ноември 2005 г.

ЛИТЕРАТУРА

- Слаев, Ал.**, 2005, Новите ОУП и съвременните тенденции за устойчиво развитие на градските комуникации, Арх : Арт борса, София, год.XIV, бр.9-10
- Шишманова, М.** 2003, Транспортна схема и комуникации, Екологична оценка на ОУП град Пазарджик, РЕКО ИНЖЕНЕРИНГ ЕООД, С., pp.139, 268
- Шишманова, М.** 2005, Транспортна схема и комуникации, Екологична оценка на ОУП град Горна Оряховица, "ПООВИК – ООС" ООД, С., pp.121 258
- Newman P. & Kenworthy J.** 1999, "Sustainability and cities: overcoming automobile", Island, Washington, DC
- Lacoste, Pierre.** 2002, "Planning, Design and Management for Sustainable Urban Growth: Aspects related to Land-use and Transportation", Fifth International Eco-City Conference, Shenzhen, China
- Bovy Philippe H., Integrated.** 2000, "Urban Planning and Transport Development" for more Sustainable Mobility, UITP, Mexico
- UITP MILLENIUM DATA-BASE FOR SUSTAINABLE MOBILITY**, 2001, 5CD-ROM including land use and transport data for 100 cities, assessed according to 65 gross indicators. Brussels, UITP
- World Resources Institute** 1992, (Mackenzie, James J. et al.) The Going rate: What it really costs to drive, Washington D. C.
- www.metropolismaq.com/html/content_08802/ped
- www.lta.gov.sg/corp_info/index_corp_abt.htm
- www.tfl.gov.uk
- www.ARE%20-%20Mobilita%20combinata%.html ('Mobilita' nel combinata nel traffico viaggiatori)
- www.aren.admin.ch/are/it/verkehr/freitverkehr/index.html (ARE Traffico del tempo libero)
- www.aren.admin.ch/are/it/verkehr/freitverkehr/unterseite03109/index.html (ARE-II perche del traffico del tempo libero)
- www.aren.admin.ch/are/it/verkehr/freitverkehr/unterseite17/index.html (ARE-Strategia)

Доц. д-р БОЖИДАР ГЪОШЕВ

МЕЖДУНАРОДНО ВИСШЕ БИЗНЕС УЧИЛИЩЕ – БОТЕВГРАД

Доц. д-р МАРИЯ ВЕЛЕВА

ШУМЕНСКИ УНИВЕРСИТЕТ “ЕП. К. ПРЕСЛАВСКИ” – КОЛЕЖ ДОБРИЧ

**НАГЛАСИ И ОЧАКВАНИЯ НА ПРЕПОДАВАТЕЛИТЕ ОТНОСНО СТУДЕНТСКАТА
ОЦЕНКА НА КАЧЕСТВОТО НА ПРЕПОДАВАНЕТО В МЕЖДУНАРОДНОТО ВИСШЕ
БИЗНЕС УЧИЛИЩЕ – БОТЕВГРАД**

**ATTITUDES AND EXPECTATIONS OF TEACHERS PERTAINING TO STUDENTS’
EVALUATION OF QUALITY OF TEACHING AT INTERNATIONAL BUSINESS SCHOOL
OF BOTEVGRAD**

Assoc. Prof. BOJIDAR GYOSHEV, Ph.D

INTERNATIONAL BUSINESS SCHOOL, BOTEVGRAD

Assoc. Prof. MARIA VELEVA, Ph.D

SHUMEN UNIVERSITY – COLLEGE DOBRICH

Abstract: The present paper presents some of the results of the research project entitled “Role of students’ evaluation of the quality of teaching and the general education process at IBS, Botevgrad. The attitudes and expectations of teachers regarding students’ evaluation of quality of teaching at IBS have been studied by use of two basic indicators. The first one is the judgment of the idea of evaluation of teachers by students. The second one examines the expectations of teachers in connection with the objectiveness of students’ evaluations. The analysis of the data on the two indicators shows the specific interactions between teachers and students. The results of this partial study lead to the conclusion that pedagogical interrelationships at IBS can be developed further if students’ evaluations of teaching and teachers should be taken into account.

Key words: Quality of teaching, quality of training, students’ evaluation of quality of teaching, pedagogical interaction, objectivity of evaluation.

1. Постановка на проблема

Началото на настоящето столетие бележи акцент върху хуманитарните ценности и цели на образованието. “В условията на бърза еволюция на обществените структури, в условията на ускорено натрупване и диференциране на знанията и областите на тяхното приложение, образованието е длъжно да запази човешкото измерение на всеки процес, а така също и принципите на търпимост, солидарност и стремеж към взаимно разбиране; следва да се отдели особено внимание на межкултурния аспект на образованието” /4, 182/. Този аспект на образованието рефлектира във висшето образование по специфичен начин. Хуманитарните проблеми на университетите се

разрешават от всички участници в образователните процесите. Те не са приоритет само на преподавателите по хуманитарните дисциплини. Очевидно е, че хуманитаристиката като идея и практика, като нова парадигма на науката и образованието, ръководи научно-изследователската и преподавателската работа на най-ярките представители на т.н. точни науки.

Науките, научните дисциплини, специалностите и професиите в своето разнообразие включват области от природознанието, от техниката и технологиите, от изкуствата, от усвояването на миналото и прогнозиране на бъдещето. Научното познание в тези области се ръководи от съответната методология. Трансформирането на

научното познание в учебно познание за учащите се, независимо в коя степен в образователната система се намират те, включва на първо място хуманитарен аспект на тяхната методология. По този начин, навлизайки в учебните заведения, науката чрез съответните учебни дисциплини придобива хуманитарно направление. Напоследък физиката, химията, биологията, техниката и технологиите се интерпретират като хуманитарни области на човешкото познание; интерпретацията е на само от творците в научните области, но и от съответните популяризатори и потребители.

Социологията интерпретира хуманизма в контекста на взаимоотношенията между хората. Образованието пък е сферата, в която се разгръщат хуманистичните особености на педагогическите взаимоотношения между преподавателите и студентите. Именно педагогическите взаимоотношения, разглеждани в по-широк смисъл на понятието, при което се включват всички субекти на образователния процес, осигуряват духа на висшето училище и при екстраполация - духа на висшето училище. Според А.Ф.Киселев, "светът страда не толкова поради ограничени икономически, природни, социално-икономически ресурси, колкото за това че изпитва криза на духа". /6, 17/. Той счита, че една от най-високите и благородни задачи на образованието е именно преодоляването на тази криза.

Духът на висшето училище, на висшето образование се създава предимно от преподавателите и студентите, от творческата среда, в която протичат педагогическите взаимоотношения. Творческата среда се предполага и осъществява от надарени студенти и надарени преподаватели. "Съчетанието на надареността на единия с другия полюс, ако може така да се каже, дава възможност за високи резултата в смисъл на интелектуалното развитие на нацията" /6, 18/.

В края на XX и началото на XXI век интелектуалното развитие на нацията се осъществява в т.н. "Общество на знанието". "Това е такова общество, в което много от членовете му създават нови знания, а още по-голям брой от хора използват тези знания. Фактически, знанията стават своеобразен фон, среда, в която живее и се развива обществото, в която съществува съвременният човек" /7, 46/. Може категорично да се каже, че именно висшето училище създава своеобразно "Общество на знанието", Образователната система и образователната методология творят обществото на знанието. Днес те предполагат силно индивидуализиране на обучението на студентите. Това налага гъвкаво боравене с учебното съдържание и приложение на най-новите постижения в технологията на педагогическите взаимодействия, което непрекъснато изменят и обогатяват методите и средствата за обучение на студентите.

При силното индивидуализиране на обучението във ВУЗ, личните контакти на студентите с преподавателите стават задължителни. Тези контакти изискват по-голям респект и от двете страни, особено от страна на преподавателите. Те се отнасят до взаимодействията им със студентите, при непосредствените им контакти и при изявиите им в аудиториите. И още – преподавателите взаимодействат със студентите и косвено – посредством резултатите от научните изследвания и представянето им в монографии и учебници.

Самовзискателността на преподавателите обхваща широк кръг от техните дейности, който включва изявите им в науката, в преподаването, в устния и в писмения им изказ. "Съвременният преподавател започва да се самоизразява не само в научната литература. Днес неговите научни амбиции се обединяват с творческите и той се старее да ги използва не само в устното, но и в писменото слово. /3, 113/.

Именно обединяването на научните с творческите амбиции на преподавателите във ВУЗ твори духа на университетите, който съдейства за развиване на личността на студентите.

Научните и творческите амбиции на преподавателите особено ярко се проявяват при преподаването. “С практиката на преподаване се свързват дейности от организацията и самия процес на преподаване, като: съдържание на курса, прилагане на учебните програми, методи на преподаване, ресурсно осигуряване на курса, постановка и реализиране на целите на обучение, дидактически материали, подкрепящи ученето, оценяване и пр./5, 231/. Независимо от изискванията на “обществото на знанието” към преподаването, то е субективен процес. Всеки преподавател има своя философия на преподавателската дейност, която включва светоглед, стил, отношение към аудиторията и изисквания към нея. Въпреки това, към преподаването и преподавателите се поставят изисквания от различни субекти, които в рамките на образователната система са подредени в йерархия. По сега действащата система оценяването на научно-преподавателските кадри във висшите учебни заведения става в следните два случая. Първият, предвижда периодично атестиране, съгласно Закона за висшето образование /чл. 57/ и съгласно правилниците на висшите учебни заведения. То включва и студентската оценка на преподавателите и преподаването. Периодичното атестиране има за цел да следи научното развитие на преподавателите и да дава предложения на съответните органи за решения. Вторият случай за оценяване на научно-преподавателските кадри става при хабилитация. На този етап това се осъществява централизирано. При такава система на оценяване, критериите за качество са унифицирани за цялата страна.

Йерархията на образователната система на висшето образование поставя студентите на първото, изходното стъпало. Тези най-динамични участници в образованието като цяло и в педагогическите взаимодействия по-специално, играят съществена роля в създаването на духа на висшето училище. Освен това, студентите долавят неговото влияние върху себе си най-непосредствено и осезателно. Това ги поставя в ролята на съдници, които субективно изявяват претенции към преподавателите и преподаването. Когато тези претенции имат преобладаващи характеристики, тогава те заслужават вниманието на научно-преподавателския състав на висшето училище и на органите, които го управляват. Затова съгласно чл. 57, ал. 2, т. 5 от Закона за висшето образование, оценяването и атестирането на преподавателите по предварително формулираните показатели и критерии “задължително включват... проучване на студентското мнение.”

В същото време според Законът за висшето образование /чл. 6, ал. 4/ “Висшето училище осигурява качеството на образованието и научните изследвания чрез вътрешна система за оценяване и поддържане на качеството на обучението и на академичния състав, която включва и проучване на студентското мнение.”

Всичко това предпостави разработването на изследователския проект “Ролята на студентската оценка, за повишаване качеството на обучението в МВБУ”, обслужващ “Системата за осигуряване, оценяване и контрол на качеството на обучението на академичния състав в МВБУ – Ботевград”. В рамките на този проект, преди въвеждането на оценяването на преподавателите от студентите и анализирането на резултатите от него, бяха проведени две предварителни социологически изследвания: за изучаването на нагласите и очакванията на студентите относно тяхната бъдеща

оценка на качеството на преподаването; и за изучаването на нагласите и очакванията на преподавателите за това. И при двете изследвания респондентите бяха запознати предварително с Бланката за оценяване на преподавателите от студентите.

Резултатите от изучаването на нагласите и очакванията на студентите относно тяхната бъдеща оценка на качеството на преподаването са публикувани в сборника "Съвременното обучение по икономика и мениджмънт" /1, 102 – 110/.

Колкото и да са съществени студентските оценки относно преподавателите и преподаването във ВУЗ значително по-съществени са нагласите, очакванията и реакциите на преподавателите спрямо тези оценки. От тях зависи характера на педагогическите взаимодействия, духа на комуникациите между студенти и преподаватели и в крайна сметка качеството на обучението на бъдещите специалисти с висша квалификация. Резултатите от изследването на нагласите и очакванията на преподавателите относно студентските оценки на качеството на преподаването в МВБУ се проследяват в настоящата статия. И тук, както и при предварителното изследване на студентите методологията на изследването се опира на идеята за поддържане, повишаване и управление на качеството на висшето образование, разглеждано като процес и резултат от обучението на студентите.

II. Постановка на изследването

Обект на изследването са преподавателите и тяхното мнение за качеството на учебния процес.

Предмет на изследването са очакванията и нагласите на преподавателите относно оценяването на качеството на преподаване от страна на студентите.

Целта на изследването е да се анализират очакванията, нагласите и съответните реакции на

преподавателите за оценката на студентите относно тяхното преподаване.

Задачите на изследването са:

- представяне на отношението и нагласите на преподавателите относно възможността студентите да оценяват преподавателската дейност на академичния състав;

- разкриване на очакванията и реакциите на преподавателите при запознаването им с резултатите от изследването на студентското мнение за тяхната преподавателска работа.

В изследването е използвана анонимна анкета. В структурно отношение тя съдържа три блока - индикатори, които разкриват: отношението на преподавателите към идеята за оценяване и към оценката на студентите на тяхната преподавателска работа; реакциите на преподавателите при запознаването им с резултатите от мнението на студентите относно тяхната преподавателска работа; и социално-демографска характеристика на преподавателите.

Първият блок индикатори дава възможност да се оцени отношението на преподавателите към оценяването им от студентите. Това става с пет въпроса, които имат по три възможни отговора: утвърдителен, отрицателен и неизказано мнение или възможност да се даде какъвто и да е отговор.

Въпросите са:

№ 1. Как оценявате идеята за оценка на преподавателите от страна на студентите?

№ 2. Ако зависеше от Вас, бихте ли желали Вашата преподавателска работа да бъде оценявана от студентите?

№ 3. Очаквате ли, че студентите ще бъдат обективни при оценяването на преподавателите?

№ 4. Притеснява ли Ви, че някои студенти могат да проявят лично отношение към Вас?

№ 5. По време на Вашата преподавателска работа през предстоящия семестър, ще се

съобразите ли с позициите, по които ще бъдете оценявани от студентите.

За проверяване валидността на информацията от първите пет въпроса са включени още два допълнителни въпроса:

№ 6 Каква средна оценка на Вашата преподавателска работа по дисциплините, по които водите занятия очаквате от студентите в края на предстоящия семестър?

№ 8 Бихте ли участвали в обсъждане на ефективността от анкетите за оценяване на преподавателската работа от страна на студентите след края на семестъра, когато сте получили крайните резултати?

Вторият блок индикатори се отнася до очакванията на преподавателите и съответно до техните реакции след получаване мненията на студентите. Това се реализира с два открити въпроса:

№ 7 Как бихте се възползвали от обобщената информация, която ще получите след обработването на анкетите за оценяване на вашата преподавателска работа от студентите?

№ 8 Ако имате да споделите нещо което не е засегнато в поставените въпроси, молим да го посочите по-долу.

Третият блок въпроси включва въпроси за социално-демографските характеристики на преподавателите:

№ 9 Посочете вашата научна степен.

№ 10 Посочете Вашето научно звание

№ 11 Трудов стаж като преподавател

№ 12. Пол

Анкетното проучване е проведено през втория семестър на учебната 2003/2004 година.

III. Анализ на резултатите от изследването

Тук представяме резултатите от анкетното изследване на преподавателите, които осигуряват бакалавърската степен на студентите от програмите по "Бизнес администрация", "Счетоводство и контрол", "Международни икономически отношения" и "Туризм" в Международното висше бизнес училище.

Анализът на индикаторите от първи блок дава възможност да се оцени отношението на преподавателите към изследването на мнението на студентите относно преподавателската им дейност. Той включва интерпретация на първите пет въпроса, от анкетното проучване. Резултатите са отразени в Таблицы 1 и 2

Таблица 1

Отговори в % Въпрос	Поло- жително	Отри- цателно	Нямам мнение	Всичко
№1 Как оценявате идеята за оценяване на преподавателите?	93,55	6,45	0,00	100

Таблица 2

Отговори в % Въпроси	Поло- жително	Отри- цателно	Нямам мнение	Всичко
№2 Бихте ли желали да бъдете оценявани от студентите?	87,10	9,68	3,22	100
№3 Очаквате ли, че студентите ще бъдат обективни	35,48	38,71	25,81	100
№4 Притеснява ли Ви, че някои студенти могат да са субективни	19,39	70,97	9,68	100
№5 Ще се съобразите ли с резултатите от изследването?	80,69	19,35	0,00	100

С малки изключения /6,45%/, почти всички преподаватели /93,55%/ подкрепят идеята за оценяване на тяхната работа от студентите им, даже техният дял е по-голям от този на студентите /87,75%/, които имат положително отношение към идеята за оценка на преподавателите от студентите /1,106/. Преподавателите не само подкрепят идеята за оценяването им от студентите, но те желаят тя да се осъществи при тяхното участие /87,10%/ в съответните процедури. Едва една трета (35,48%) от преподавателите очакват обективност от студентите; 38,71% считат, че техните студенти няма да са обективни при оценката, особено ако това се прави след изпитната сесия, докато 48,24% от студентите приемат, че данните от изследването на мнението им за преподавателите ще е обективно. Както личи от данните преподавателите са значително по-скептични от студентите по въпроса за обективността на

студентското мнение относно качеството на преподаването.

Въпреки, че очакванията на преподавателите изразяват скептичност относно оценката от студентите, – две трети (70,94%) от тях не се притесняват от това. Посочените данни очертават една характерна тенденция при преподавателите, която изразява приемане на идеята за оценяване на собствената им работа от студентите, участието им като обект на оценяване както преди, така и след изпитните сесии /последното твърдение е изведено от въпрос № 14 на анкетата с преподавателите/. Тази тенденция се потвърждава и с отговорите на въпрос № 5 - 80,65% от преподавателите имат намерение да се съобразяват с оценките на студентите.

За преценяване на обективността на анкетното изследване с въпроси № 1, 2, 3, 4 и 5, са дадени и въпросите № 6 и № 8. Данните са нанесени в Таблицы 3 и 4.

Таблица 3

Отговори в % Въпрос	6	5	4	3	2	Всичко
№ 6 Каква средна оценка очаквате от студентите?	3,22	45,17	48,39	3,22	0	100

Таблица 4

Отговори в % Въпрос	Поло-жително	Отри-цателно	Нямам мнение	Всичко
№8 Бихте ли обсъждали ефективността на анкетата в края на семестъра?	90,32	3,23	6,45	100

Най-висок е относителният дял на онези преподаватели /48,39%/, които очакват добра оценка от студентите си, следвани от тези, които очакват много добра /45,17%/, докато отлична и средна оценка очакват по 3,23% от преподавателите. Тъй като преподавателите в значително голямата си част се съмняват в обективността на студентите /38,71%/, то очакваните оценки са изтеглени от отличните към много добрите и добрите резултати.

Независимо от това, а може би точно затова, преподавателите от МВБУ биха участвали /90,32%/ в обсъждане на ефективността на анкетите за оценяване на тяхната работа от страна на студентите след края на семестъра, когато вече са получени крайните резултати от студентите.

Последователността на преподавателите в отношението им към изследването по описания начин е очевидна. 93,55% оценяват положително

идеята за оценяването им от студентите, 90,32% - биха участвали в обсъждане на ефективността от анкетирането на студентите и 80,65 % биха се съобразили с препоръките им.

Анализът на индикаторите от втория блок е насочен към изясняването на това, как преподавателите биха се възползвали от информацията, която

съдържа оценката на студентите относно тяхната преподавателска работа. Това се проверява чрез свободно изразяване на мнение посредством открития въпрос № 7. Въпреки, че почти всеки трети от преподавателите не е дал своето мнение, отговорите на останалите се групират в два типични варианта Това е илюстрирано в Таблица 5.

Таблица 5

Варианти на отговорите	Съдържание на отговорите в %
1. Ще променя част от съдържанието на курса	35,48
2. Ще се стремя да усъвършенствам преподаването	29,03
3. Приемам критики и препоръки	3,23
4. Желая по-подробна информация под оценка добър	3,23
5. Не отговорили Всичко	29,03
Всичко	100

Свободните отговори на въпрос № 7 са доста показателни. Приемайки, че преподавателската им работа ще бъде оценена не особено високо, преподавателите от МВБУ в значителната си част – всеки трети /35,48%/ смята, че това се дължи на обемно и трудно съдържание на съответната дисциплина. Предвид това, те са готови да усъвършенстват учебното съдържание и да намалят ненужната информационна претовареност. На втори план се поставя необходимостта от промяна в технологията на обучението - методи, средства, подходи, педагогически взаимодействия – 29,03% от преподавателите изразяват готовност за усъвършенстване на преподаването и мотивиране на студентите в учебния процес. Впрочем, това са най-съществените компоненти на дидактическия процес във висшето училище. Преподавателите от МВБУ в по-голямата си част /64,53%/ са убедени, че точно върху тези проблеми е необходимо да се обърне внимание, за да бъдат удовлетворени очакванията на студентите.

Това е вторият съществен аргумент, който подкрепя решимостта на

изследователите да продължат своята работа.

Чрез въпрос № 14 от анкетата за преподавателите се очакваше мнение, което би улеснило и обогатило оценяването. Факт е, че са получени малко отговори, но от тях бе извлечена съществена и важна информация Тя се отнася до изискването към студентите в процеса на педагогическото взаимодействие - да присъстват на занятията и да участват в процеса на обучението. Само при това условие оценката на преподавателите може да претендира за обективност. Освен това, оценката на преподавателите би трябвало да се придружава от сведения относно налична литература по дисциплината - собствен учебник, налични учебници, дидактически материали и друг вид литература. Анкетираните преподаватели от МВБУ считат, че е необходимо анкетиране на студентите преди и след съответните изпити с диференцирани за целта анкети. В повечето случаи преподавателите приемат, че тези изследвания са полезни и предлагат в рамките на училището да се създаде банка от данни, която да съдържа резултатите от провежданите изследвания.

В резултат на тези предложения бланката за оценяване на преподаването в МВБУ бе усъвършенствана и е създадена банка от данни, в която се натрупват резултатите от оценката на студентите по всички учебни дисциплини за всички

семестри започвайки с втория семестър на учебната 2003/2004 г. Третият блок индикатори разкрива характеристиките на преподавателския състав в МВБУ. Те могат да бъдат илюстрирани със данните в таблици 6, 7 и 8:

Таблица 6

Научна степен	%
Доктор на науките	16.13
Доктор по...	54.84
Без научна степен	29.03
Общо	100

Таблица 7

Научно звание	%
Професор	9.67
Доцент	54.84
Главен асистент	25.84
Старши асистент	6.45
Асистент	3.23
Общо	100

Таблица 8

Трудов стаж като преподавател	%
До 2 години	6.45
От 2 до 5 години	3.23
От 6 до 10 години	9.68
От 11 до 15 години	9.68
От 16 до 20 години	3.23
От 20 до 30 години	38.70
Над 30 години	29.03
Общо	100

Преобладаващата част от преподавателите са с научна степен – 70.97% /16.13% доктори на науките и 54.84% доктори по.../ и са хабилитирани – 65.55% /9.67% професори и 54.84% доценти. Най-висок е дялът на преподавателите с трудов стаж между 20 и 30 години – 38.70% и с трудов стаж над 30 години – 29.03%. 51.61% от всички преподаватели са жени. Преобладаващата част от преподавателите в МВБУ са с висока професионална подготовка и е нормално те да приемат положително оценяването от студентите. Освен анализа на данните по отделните въпроси, обособени в трети блока, ние

разглеждаме два среза на нагласи и очаквания на преподавателите относно оценката на студентите за работата им. Те дават възможност да се правят съпоставки между данните от различните въпроси, за да се проследят определени тенденции. Чрез първият срез се изразява преценката на идеята относно възможността за оценяване на преподавателите от страна на студентите, формулирани във въпрос № 1 на анкетата. Анализът се илюстрира с Таблица 9, която дава разпределението на положителните отговори на въпрос № 1 по отношение на въпросите № 2, 3, 4, 5 и 8.

Таблица 9

Отговори	Въпроси				
	№ 2	№ 3	№ 4	№ 5	№ 8
1. Да	87,10	35,48	16,13	74,19	83,87
2. Не	9,68	38,71	67,74	12,36	3,23
3. Не мога да преценя	3,22	22,59	9,68	0,00	6,45
Общо	93,55	93,55	93,55	93,55	93,55

93,55 % от анкетираните преподаватели приемат идеята за оценяване на работата им от страна на студентите /съгласно въпрос № 1/, Този висок процент дава основание да се приеме идеята за оценка на преподавателите от студентите за реален показател и за по-нататъшен анализ на резултатите от следващите въпроси.

Връзката между въпрос № 1 и въпрос № 2 показва, че почти всички преподаватели, които оценяват положително идеята да бъдат оценявани от студентите, биха желали идеята да се осъществи, независимо от това, че половината от тях не очакват оценката да бъде обективна /Връзка между въпрос № 1 и въпрос № 3/. Това обаче не причинява притеснения у преподавателите – поне при две трети (67,74%) от тези, които са привърженици на идеята за оценяването им от студентите. Не само, че не ги притеснява - 74,19% от тях през предстоящия семестър биха се съобразили с позициите, по които са оценявани от студентите /връзка между въпрос № 1 и въпрос № 5/. Резултатите от анализа на връзката между въпрос № 1 и въпросите № 2, 3, 4 и 5 дават основание да се предположи, че преподавателите биха

участвали в обсъждане ефективността на анкетите за оценяване на работата им от студентите след края на семестъра, когато са известни крайните резултати. Впрочем това предположение се потвърждава и от данните за връзката между въпрос №1 и въпрос № 8. 83,87% от преподавателите биха участвали в обсъждането на анкетното изследване на студентите. Само 3,23% не биха участвали, а 6,45% не декларират категорично отговор.

В заключение на анализа на първия срез смятаме, че тези преподаватели, които приемат идеята за оценка на работата им от студентите, а те са 93,55% от всички анкетираните, са съгласни с процедурите на изследването, независимо от условностите, които го съпровождат.

Вторият срез, който изразява очакванията на преподавателите относно обективността на студентите за работата им като преподаватели се представя чрез сравнителен анализ на положителните отговори на въпрос № 3 с отговорите на въпросите № 1, 2, 4, 5 и 8. Таблица 10 Степен на обективност при оценяване на преподавателите от студентите по отношение на очакванията на преподавателите, дава възможност за анализ на втория срез.

Таблица 10

Отговори	Въпрос №				
	1	2	4	5	8
1. Да	35,48	35,48	3,23	32,26	35,48
2. Не	0	0	29,03	3,23	0
3. Не мога да преценя	0	0	3,23	0	0
4. Всичко	35,48	35,48	35,48	35,48	35,48

Едва 35,48% от изследваните преподаватели обаче очакват, че студентите ще бъдат обективни при оценяване на тяхната работа. От Таблица № 10 е очевидно, че преподавателите приемат идеята за преподаването им от студентите: ако зависеше само от тях, те биха желали да бъдат оценявани от студентите; не се притесняват от проявата на субективизъм от страна на студентите; биха участвали в обсъждането на ефективността от анкетите, провеждани със студентите след края на семестъра.

IV Изводи

Преподавателите в Международното висше бизнес училище - Ботевград се отнасят положително към идеята за оценка на преподавателската им работа от страна на студентите. В преобладаващата си част те биха участвали в обсъжданията на ефективността на изследването. Много по-скептични са преподавателите относно това, дали студентите ще бъдат обективни при оценяване на тяхната работа. Въпреки това те не се притесняват от факта, че някои студенти могат да проявят лично отношение към тях. И независимо от очакваните оценки добър и много добър, от страна на студентите, преподавателите изразяват

готовност за съобразяване е тях. Нещо повече, те биха желали да коригират учебното съдържание на собствената дисциплина, да подобрят технологията на обучението чрез използване на иновации в сферата на методите, формите, подходите и средствата на преподаване. Преподавателите предлагат по-чести изследвания с анкети и съхраняване на резултатите в банка от данни.

Това ни дава основание да приемем, че преподаването в частност и обучението като цяло в МВБУ може да бъде усъвършенствано чрез осигуряване на оптимално педагогическо взаимодействие между преподаватели и студенти. Педагогическото и по широкото социално взаимодействие може да бъде разкривано, анализирано и усъвършенствано посредством периодични изследвания.

Въз основа на изводите от двете предварителни изследвания през 2004 г. бе взето решение и започна оценяване на качеството на преподаването от студентите в края на всеки семестър по всички дисциплини в МВБУ. Създадена е банка от данни, в която се натрупват и съхраняват резултатите от оценката на студентите по всички учебни дисциплини за всички семестри започвайки с втория семестър на учебната 2003/2004.

ЛИТЕРАТУРА

1. Гъшев, Б. и М. Велева, Нагласи и очаквания у студентите относно тяхната оценка за качеството на преподаването в МВБУ, Сб. Съвременното обучение по икономика и мениджмънт, Ботевград, 2005
2. Джонов, Ц., Система за развитие на преподавателите като елемент на общоуниверситетската система за осигуряване на качеството в ТУ - Габрово, Сб. Управление на качеството във висшето образование, Център за висше образование, С., 2001
3. Захаров, Н. В., Образы университета, ученого, студента в русской культуре, в Сб. Высшее образование для XXI века, Научная конференция, т. I, МГУ, М., 2004
4. Ильинский, И. М., Образовательная революция, МГСА, М., 2002
5. Качество на университетското образование, ТЕМПУС-проект, С., 2000
6. Киселев, А. Ф., Управление развитием высшего образования: новые тенденции, Сб. Высшее образование для XXI века, Научная конференция, т. II, МГУ, М., 2004
7. Юдин Г. Б., Высшее образование и проблема человеческого потенциала России. Сб. Высшее образование XXI века, Научная конференция, т. II, МГУ, М., 2004

ДИЛЯНА ЯНЕВА-докторант

ЮГОЗАПАДЕН УНИВЕРСИТЕТ „НЕОФИТ РИЛСКИ“, гр. БЛАГОЕВГРАД

РАБОТНАТА ЗАПЛАТА – МОТИВАТОР НА „КОМПЛЕКСНИЯ ЧОВЕК”

WAGE – MOTIVATOR OF “COMPLEX PERSON”

DILYANA YANEVA, Ph.D. student

SOUTH-WESTERN UNIVERSITY “NEOFIT RILSK”, BLAGOEVGRAD

Abstract: *The question all the companies are faced with is their own personnel and his constant and high effective economical behavior. Company’s external and internal environment inevitably influence over the dynamics of personnel’s motivation. Its motivation is of primary for the managers. The examination of multitude theories and models brings to contemporary factors which determine the behavior of “complex person”. Structure, dynamics and level of payment are basic motivators of person who strive for satisfaction both his physical and spiritual needs.*

Key words: *complex person, wage – motivating function, motivating models, theories, indices, factors of workers’ and managers’ payment*

Хората са в основата на преуспяващите компании. Компаниите, които обръщат внимание на специфичните нужди на своя персонал, винаги се радват на лоялни и мотивирани служители. За постигането на по-висока ефективност следва да се познават факторите, които определят поведението на човека в процеса на труда, трябва да се намерят и начините за въздействие върху индивида или групата в този процес. В основата на всичко това е мотивацията – „свкупност от психични процеси, свързани със силата и посоката на поведение, с предизвикването, насочването и поддържането на доброволни, целенасочени действия” (Шопов и др., 1999). Или по-конкретно, разгледано от икономическа гледна точка, мотивирането е дейност, която включва разработването, внедряването, контролирането и в случай на нужда преразглеждането и коригирането на модели, методи и средства, чрез които се стимулира ефективност, творчество и дори новаторство в работата на персонала на дадена организация за постигане на нейните цели.

Преди да изясним ролята на работната заплата като важна част от системата за мотивиране, би трябвало да разгледаме различните мотивационни модели.

В основата на подхода на икономически рационалния човек /Фр. Тейлър/ е залегнала теорията за икономическите стимули и по-конкретно тяхната единствена и непреходна сила.

По-късно Елтън Мейо, чрез своя модел на социалния човек, прибавя към материалните потребности и социалните такива в т.нар. „школа на човешките отношения”. Потребността да принадлежиш към дадена група или социална система започва да се възприема като основен мотиватор.

Маслоу, Алдерфер, Макгрегър, Аргирис и други икономисти доразвиват тези модели в „школата на организационно поведение” – модел на самообновяването /себереализацията/, като добавят и нуждата на индивида от по-висши потребности, а именно – себереализация, самоуважение и растеж.

При японския мотивационен модел с отъждествяването с организацията,

доминиращите ценности и идеологията се постига така желаното трайно високо ефективно икономическо поведение.

Днес неуспорима е ролята на модела на „комплексния човек“, който е отправна точка към всички научни изследвания в областта на мотивацията. Този модел разглежда съвкупността от индивидуални

потребности, стремежи и очаквания, както и съчетаването и отъждествяването им с тези на групата и организацията като цяло. Моделът е характерен със своята сложност, тъй като характеризира един сложен обект – човешката психика. Именно поради тази причина Шайн обръща внимание на фактори като:

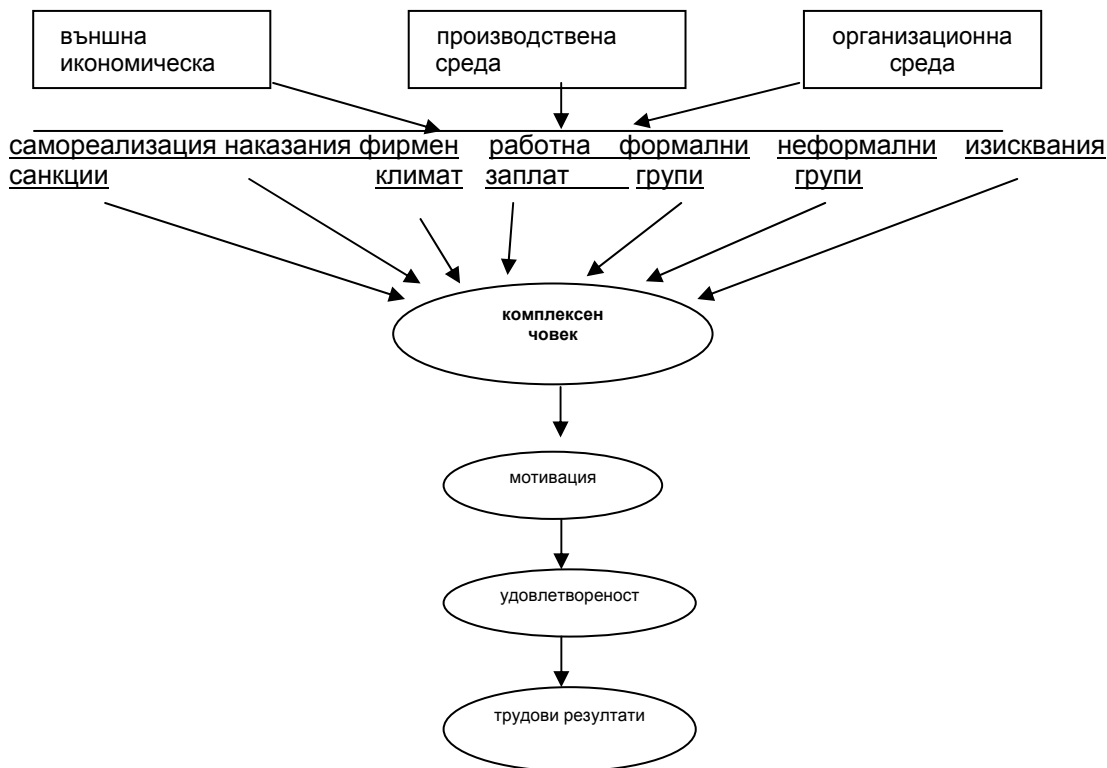
- връзка между материалните и духовни потребности
- индивидуални потребности и очаквания, поради различната ценностна система на всеки един служител

- въздействие на външни фактори върху мотивацията
- различна ефективност на мотивиращите фактори

За постигането на по-добри резултати във фирмата е добре да се спазват някои основни мотивиращи правила по отношение на персонала, като: комплексно задоволяване на материалните, социалните и психологични потребности, своевременно прилагане на мотивационни въздействия, обективност при оценяване на резултатите от мотивацията,

преразглеждане, оценяване и коригиране на мотивационния пакет и др.

На основата на проучванията и анализите на научни източници, предлагаме схематичен модел на “комплексния човек” (Фиг. 1):

Фигура 1: Модел на “комплексния човек”

Тази схема изразява непосредствената връзка между съчетанието на икономическата и социална среда с най-подходящите мотивационни въздействия, както и да се изберат механизми и правила за тяхното функциониране с цел постигане на индивидуалните и фирмени цели.

Макар че работната заплата най-често се свързва с външната /екзогенна/ мотивация, ще разгледаме нейната роля и като част от вътрешната мотивация /връзката ѝ със стимули с по-силен и дълготраен ефект/.

За да стигнем до ролята на работната заплата като мотивиращ фактор трябва да разгледаме теориите и процесите, през които е преминало развитието на този въпрос.

Първата теория е тази на потребностите. Тя се ръководи от принципа за незадоволените потребности. Потребностите за отделните индивиди имат различна тежест. Конкретна потребност се задоволява по различни начини и може да доведе до постигане на няколко положителни резултата за всеки отделен индивид. Например по-високата длъжност води до по-висока работна заплата и свидетелства за по-добра себerealизация.

През 1943 г. Абрахам Маслоу издига идеята за йерархичност на потребностите. Той разглежда човешките потребности във вид на пирамида, вървейки през физиологическите, потребностите от сигурност, социалните, свързаните с оценката, за да достигне до себerealизацията. Видно е, че работната заплата е част от всяка една клетка от пирамидата. Макар и в някои случаи /или при конкретни индивиди/, ролята ѝ да не е толкова голяма, работната заплата е незаменим мотиватор, който комбиниран с титли, похвали, повишения, чувство за принадлежност и други мотиватори, предизвиква целенасочени действия от страна на служителите за подпомагане дейността на фирмата в постигането на

крайните ѝ резултати. Работната заплата най-често се споменава във връзка с физиологичните потребности, които са най-ниско в пирамидата на индивидуалните потребности. Но дори когато индивидът се стреми към задоволяването на по-висши потребности, по-низшите продължават да съществуват. Той се връща към вече задоволени потребности, дори когато те вече не са доминиращи.

В своята двуфакторна теория, Фредерик Херцберг представя източниците на удовлетвореност и съответно неудовлетвореност: хигиенни фактори /свързани с външната среда/ и мотивационни фактори /свързани с характера на работата/. Съгласно теорията, при отсъствието или недостига на хигиенните фактори, в индивида се заражда чувство на неудовлетвореност от работата и демотивация. Ето още едно доказателство за ролята на работната заплата, разгледана тук като част именно от тези фактори.

Теорията ERG /от англ. : existence – съществуване, relatedness – обвързаност, growth - растеж/ на Алдерфер обръща внимание на субективните състояния като задоволство и желание. Той приема човешката личност като „отворена система”, в която потребностите не са строго йерархически подредени, но с преминаването им една в друга, нараства тяхната абстрактност.

Дейвид Мак Клеланд базира теорията си върху постиженията, приобщаването и властта. По-късно в схемата си той добавя и четвърта група потребности – за компетентността. Според Клеланд акцентира върху тези групи потребности, които според него са придобити /усвояват се чрез заучаване/.

По-късно теорията за мотивационния процес акцентира не върху самите потребности, а върху психологичните процеси протичащи при мотивацията на „комплексния човек”. Тази група теории обикновено се определя като по-ползена за практическото управление на

човешките ресурси, тъй като е в основата на прилаганите мотивационни техники.

Вруум разглежда теорията за очакванията. Мотивацията тук се явява производна на очакванията, инструменталността и ценността / работната заплата например/. Изниква връзката между труд и резултати и усилие и възнаграждение, за да функционират рационално стимулите.

Мотивация = Валентност x Очаквания x Инструменталност

При теорията за реактивността целта е максимално да се задоволят потребностите при пълна свобода на избора. Служителят активно се стреми да се адаптира към средата на труд, да намали нейната ентропия, да увеличи възнаграждението си, за да се утвърди и следователно да бъде удовлетворен от дейността си.

При теорията за справедливостта Дж. Адамс също засяга въпроса с работната заплата. Той изхожда от третирането на индивида в сравнение с другите. И тук роля играят мотиватори не само като повишения, похвали, титли, но и възнагражденията и поощренията като свидетелство за „добре свършена работа“, т.е. докато хората не започнат да смятат, че получават справедливо възнаграждение, ще намаляват интензивността на своя труд.

Интегрираният модел на Портър и Лоулер представлява комплексна теория на мотивацията, обединяваща елементи от теорията на очакванията и теорията за справедливостта. Тя акцентира върху положените усилия, отношенията, получените резултати, възнаграждението и степента на удовлетвореност. Виждаме, че и тук на работната заплата е отредено „почетно място“ като мотивационен фактор.

В основата на множество управленски системи за оценка на изявата е теорията за целите разработена в края на 60-те години. Локи и Латам доказват, че мотивацията и резултатите от труда са

по-високи, когато пред индивида са поставени ясни и трудни цели. Проблемите, поставени пред дадена личност, биват решавани безпроблемно, стига тя да е включена във вземането на решението.

Работната заплата по своята същност е средство за съществуване, парично-трудова възнаграждение за положени физически и психологически усилия, съобразено с националното законодателство. Тя е част от структурата на цената на труда наред с осигурителните вноски, средствата за подобряване условията на труд, средствата за повишаване на квалификацията и преквалификацията, средствата за социално-битово и културно обслужване, средствата за текущо и здравно осигуряване. Величината на работната заплата зависи от номиналната работна заплата, цените на стоките и услугите, данъците, задължителните осигуровки. Динамиката и равнището ѝ определят възможността за задоволяване не само на материалните/физиологическите/, но и на голяма част от духовните и социални потребности на личността.

На национално равнище функциите на цената на труда биват възпроизводствена, стабилизираща и мотивираща. Колкото по-стабилна е икономиката на една страна, толкова по-добре се осъществява мотивиращата функция на цената на труда. Например при увеличение на инфлацията се намаляват реалните доходи. При подем в икономиката се свива неравенството и се повишава жизнения стандарт.

За да се проследи връзката между мотивацията и факторите определящи цената на труда трябва да се разгледа съотношението между търсене и предлагане. Неоспорим факт е, че работната заплата е по-висока при търсене по-голямо от предлагането и обратното. Работната заплата е засегната пряко или косвено и от издръжката на живота, законовите и подзаконовите нормативни актове,

естеството на работата, количеството и производителността на труда, договорните отношения между организациите, производствената и технологична стабилност на предприятието и др.

Да разгледаме мотивиращата функция на цената на труда на фирмено равнище. Стремехът за по-висока работна заплата е естествен. Той е свързан със задоволяването на все повече и по-големи потребности /по-добър начин на живот при по-сигурни условия на труд/.

Мотивиращата функция на заплатата е свързана с предлагането на платена заетост, т.е. по-висока цена от обичайната, провокира по-голямо търсене на платена заетост и обратното, което от своя страна води до доброволна безработица /наблюдава се пряка зависимост от размера на работната заплата/. По-сложен е проблемът обаче с диференциацията на работната заплата. Засяга се въпроса за справедливостта. Ето защо е много важно да се извършва диференциация на заплатата между отделните професионални групи: на ниво отрасъл, бранш, организация, звено, длъжност и личност.

Втората функция на цената на труда е свързана с произхождащата от мотивацията готовност на индивида да се интегрира и отъждествява с организацията, с нейните цели и перспективи. От тук може да се изведе следната зависимост:

по-висока мотивация →
отъждествяване → **признание**
→ **по-висока РЗ**

и обратното.

В случаи, че системата за работната заплата не е изградена правилно и разпределението ѝ е несправедливо, тя не само, че не мотивира, а може и да демотивира „комплексния човек“. Затова всяка компания, която би искала да постигне добри резултати в дългосрочен план, трябва да конструира система за

мотивиране на персонала. Основните звена на тази система би трябвало да са условията на труд, сигурността, развитието, признанието, комуникацията, сътрудничеството, делегирането, властта и не на последно място работната заплата.

В отделните страни и компании съответно се прилагат различни системи за заплащане. Тези системи са различни както за работниците, така и за ръководния персонал. Най-общо те се свеждат до следните: според времетраенето на работата, според изработката, според ефективността на работата, според заслугите, смесени системи, според участието на персонала в разпределението на печалбата и акционерно участие на персонала.

Съществуват четири форми на заплащане на труда на работниците, които според много специалисти са най-ефективни.

При динамичната форма на работна заплата, 85 % е тарифната ставка, а останалата част е премийна /съответно 10 % за индивидуални и 5 % за групови постижения/. Мотивационният фактор се проявява, тъй като при достигане на по-добри резултати, тарифната част се повишава.

Втората система е известна като модел за контролиране на изработката: нестимулираща и стимулираща. При първият вид се умножават отработените часове по часовата ставка. Акцент обаче се поставя върху вторият вид – стимулиращата. Тук като процент от тарифната част се изплащат премии за заслуги.

Макар и все по-рядко използвана, системата за заплащане на парче, все още се прилага в някои страни. Всеки работник започва с пробен период от две години, през които той става контролор на собствената си изработка. Работникът не получава възнаграждение за дефектен детайл и трябва сам да отстрани проблема. Ръководителят получава определен брой точки – пропорционален на броя на

работниците. Тези точки представляват премии, които се раздават според заслугите, самостоятелността при работа и т.н. Работниците получават и специални награди, които също стимулират труда им.

Многофакторното заплащане се въвежда в Япония. Състои се от базисна ставка, надбавки и премии. При тази система се вземат под внимание както стажът, възрастта и квалификацията, така и резултатите от труда и приносът към фирмата.

Значително по-сложни са системите и формите за заплащане на „комплексния човек“ заемащ ръководен пост в дадена фирма. Структурата на заплатата на ръководния персонал се състои от работна заплата, премии, допълнителни доходи и бенефиси. Най-стимулираща роля играят премиите за постижения. Макар и с по-малка роля, работната заплата и допълнителните доходи стимулират, тъй като се определят от ръководния пост, който се заема. Бенефисите от своя страна пък включват услуги при здравето и пенсионно осигуряване.

Краткосрочна форма за стимулиране на ръководния персонал се осъществява най-вече чрез награди за изпълнени задачи или подялба на печалбата. Тази форма е по-разпространена в САЩ. Минусите при нея са съществени, тъй като приходите не се разпределят пропорционално според индивидуалните заслуги.

Дългосрочните стимули са насочени към групата и нейните постижения. Най-разпространената форма е опционът. На мениджърите се предоставят пакет с акции на фирмата, които те не могат да продадат по-рано от определения период /5-10 години/.

Най-разпространени са четири системи за стимулиране на ръководния персонал. При системата на Хей за всяка длъжност се определят критерии оценявани по точкова система. За всяка длъжност се определят уменията, които се оценяват с повече точки, като например работа в

екип, ръководни умения, професионални умения, комуникативност и пр. В някои случаи критериите на оценяване се прилагат единствено спрямо заеманата длъжност. Прилагането освен към длъжността, така и към личността, е значително по-ефективна. Обикновено работната заплата е сума от двете точкувания: на поста и личността, която го заема. Основното предимство на тази система е прозрачността ѝ. Всеки ръководител може да се осведоми за работната си заплата и причините за нейното равнище.

Системата за оценка на заслугите и личните качества залага на комплексната оценка от резултатите от труда и личните качества на служителя. Оценяват се осем фактора: качество на труда, количество на труда, знания, отговорност, инициативност, креативност, практическо мислене и личностна характеристика. Факторите се градират в пет степени и се оценяват с определен брой точки. Сумата разделена на осем дава обобщената оценка. Материално стимулиране се прилага само при оценка, по-висока от средната.

Системата Лайф се базира върху три показателя: степен на удовлетвореност от работата, тежест на отделните мотиватори и необходимост от смяната им. В случая всеки ръководител оценява потребността си от учение, власт, пари и взаимоотношения с околните по скалата от 1 до 10.

Система за стимулиране на „сътрудниците с блокирани възможности“. Служителите попадащи в тази категория са ръководители с дългогодишен стаж във фирмата. При т.нар. „структурно плато“ самата организация не позволява по-нататъшно движение на ръководителя нагоре. Съществуват и случаи когато ръководителят няма какво повече да научи от работата си и намалява своята мотивация. При „платото в живота“ сътрудниците се отъждествяват с организацията и застоя им носи

пораженческо чувство. В тези ситуации се прилагат множество форми за стимулиране като: възлагането на специални задачи, включването им във вземането на колективни решения, делегирането на повече права, преместването им на друга длъжност и др.

Можем да кажем, че развитите страни следват примера на Япония и отдават все по-голямо значение на премиалната част от трудовото възнаграждение в сравнение с тарифната ставка – гъвкава и нефиксирана работна заплата. И така най-общо съвременните форми на трудовото възнаграждение са съобразени с: количеството и качеството на труда, „хоризонталните“ и „вертикалните“ параметри на премирането, критериите, точките и скалите за оценяване на професионалните, личностните и длъжностните специфики на служителите, индивидуалното и груповото поощряване, участието на персонала в разпределението на печалбата на фирмата.

От направените изводи става ясно, че факторите, които мотивират поведението на „комплексния човек“ са равнището, структурата и механизмите на възнаграждението. Ето защо освен

основната работна заплата, така и останалите й елементи – допълнителните възнаграждения и стимулиращите добавки, водят до задоволяването не само на повече и по-разнообразни потребности, но и дава повече самочувствие и удовлетворение от труда на заетите.

В заключение да изброим основните препоръки, необходими за изграждането на една широкообхватна и ефективна схема за трудово възнаграждение:

- * заплащане според индивидуалните и колективните постижения

- * професионално развитие на сътрудниците

- * заплащане според конкретния индивид, а не според длъжността

- * гъвкави форми на заплащане според уменията и компетентността, сложността на работата, личностната характеристика и пр.

- * създаване на ефикасна система за обратна връзка с цел оценяване на персонала по отношение на неговите постижения

- * проучване на предпочитаните стимули и мотиватори от всеки служител, премахване на бариерите и пречките пред мотивацията и създаване на подходящ фирмен климат за постигане на по-добри резултати.

ЛИТЕРАТУРА

1. Палешутски, К., Мениджмънт, изд. Форчън, Благоевград, 1994
2. Спасов, К., Управление на човешките ресурси, изд. АРТ ГРАФИК, 1999
3. Шопов, Д. и др., Икономика на труда, изд. Тракия-М, С., 1999
4. Шопов, Д., Атанасова, М., Управление на персонала, изд. УНСС, С., 1995

ЙОАННА ВАСИЛЕВА ПОПНИКОЛОВА, докторант
УНСС - гр. СОФИЯ

**ВЛИЯНИЕ НА ГЛОБАЛНАТА МРЕЖА ЗА ПРОДАЖБИ ВЪРХУ
КОНКУРЕНТНОТО ПРЕДИМСТВО В ХОТЕЛИЕРСТВОТО**

**THE IMPACT OF THE GLOBAL DISTRIBUTION SYSTEMS ON THE COMPETITIVE
ADVANTAGE
OF THE HOTEL PRODUCT**

IOANNA VASILEVA POPNIKOLOVA, Ph.D. student
UNWE, SOFIA

Abstract: Tourism is considered to be one of the largest and fastest growing industries in the world. In an information economy, knowledge about and access to customers are critical success factors. However, these critical success factors can only be realised through information technology and competent, knowledgeable workers.

In the hospitality industry, global distribution systems represent the quintessential example of the convergence of technology, communications, and content.

The objective of a global distribution system is to distribute a company's products (in this case, hotel room inventory) to as broad an audience as possible in the most effective and efficient means so that they can be purchased.

Key words: global distribution systems, information technology, tourism, hotel industry

Интересът към проблемите, намерили място в доклада, който предлагам на вашето внимание, бе породен както от бързото развитие на хотелиерската индустрия, така и от мощното развитие на информационните технологии /ИТ/.

Преди години администраторите на хотелите се обявиха против навлизането на ИТ в този бизнес от страх, че въвеждането им ще отблъсне клиентите. Тогава широко разпространено беше схващането, че не е възможно да се автоматизира дадена услуга, без това да навреди на личностния контакт при извършването на тази услуга. Освен това отсъствието на компетентност по отношение на ИТ от страна на ръководството, както и несигурността по отношение на ефективността на инвестирането в ИТ, бяха друга пречка по пътя на въвеждането на ИТ в бизнеса.

Днес обаче, с навлизането на хотелиерската индустрия в новото хилядолетие, тревоги от подобен род не са на дневен ред. От 90-те години

на миналия век ИТ вече се считат за най-сериозния и значителен метод за конкурентоспособност в тази бизнес-сфера. Тази промяна в управленското мислене - що се отнася до употребата на ИТ в хотелиерската индустрия, представлява преход от инвестирането в ИТ поради необходимостта от оцеляване на пазара или от поддържането на паритет към инвестиране по причина на просперитет или с цел създаване на конкурентно предимство.

Глобалната дистрибуционна система /ГДС/ на един хотел е "крайъгълният камък" за всички технологии, които се прилагат в хотела. Тя е сбор от системи, технологии, телекомуникации, хора и стратегии, които, съчетани, осигуряват ефективни начини за маркетинг и продажба на хотелски стаи и съоръжения. Цялата тази електронна мрежа за дистрибуция и пътуване, или бизнес екосистема, автори като Емер, а по-късно още и Касълбери, Хемпел и Кауфман,

наричат глобална дистрибуционна мрежа (ГДМ).

Спецификата и взаимовръзките между изграждащите я компоненти,

структурирането им в рамките на самата ГДС и особеностите на всеки от изграждащите я компоненти представя следната фигура:

От представения модел на взаимоотношение и функциониране на елементите на системата става видно колко е сложна хотелската мрежа, колко разнообразни са компонентите и колко взаимозависими са частите ѝ.

Става ясно, че ГДС е преплетена мрежа от организации - външни и вътрешни, които са част от това, което Мур нарича "бизнес екосистема" на хотела. Тя осигурява инфраструктурата, или както други я наричат - "инфоструктурата", на която е съдено да стане една от основните сили на конкурентното предимство в хотелиерската индустрия.

Параграфите, които следват, представят примери за това как ИТ се превръщат в конкурентно оръжие, с което Палмър предлага да се води битката в хотелиерската индустрия.

Икономииите, постигнати поради по-голямо количество на производството са сред най-значимите източници на конкурентно предимство, придобито посредством ГДС. Изграждането на ГДС е поглъщащо много време и пари начинание, което изисква експертни познания както по техническата, така

и по операционната част. Не всички компании разполагат с ресурсите, експертните познания и финансовите средства, за да развият ГДС. По принцип разходите по ГДС не са по възможностите на много организации. При хотелските вериги и сдружените организации, които оборудват с глобални дистрибуционни системи и услуги всичките си хотели и филиали, допълнителните разходи, които всеки нов хотел от дадена верига поглъща, са в диспропорция с основната инвестиция. Затова първоначалната инвестиция и твърдите цени трябва да бъдат разпределени на по-широка скала, което ще доведе до по-голяма икономическа ефективност. Тази ефективност се харесва на онези франчайз-компани, които всячески търсят достъп до глобални дистрибуционни канали, но не им достигат личните капитали и познания в областта, за да развият свои собствени. Ефективността и икономииите, постигнати поради по-голямо количество на производството водят до понижаване на експлоатационните разходи, както и

на разходите по извършването на сделки.

Следователно една ГДС е основният селективен критерий за компании, които имат намерение да се сдружат с даден франчайзър или мениджърска фирма. Колкото повече се разраства франчайз мрежата и се увеличава броя на хотелите под „един покрив“, толкова по-дълбоко е навлизането в пазара и нараства пазарният дял. Размерът в този случай става важен фактор, който може да бъде приоритизиран, за да се постигнат още икономии и по-голямо влияние навън.

Друг източник на конкурентно предимство произтича от функционалността на глобалната дистрибуционна система, връзката ѝ с други външни системи, както и от нейната адаптивност във вечно променящата се бизнес-среда.

За хотелиерската индустрия в частност това означава да може да контролира стоково-материалната база и тарифите (включително правилата за резервация, ограниченията, продажбените стратегии), да разпространява тази информация по уместен начин и в реално време до множество източници (напр., тур-оператори, ГДС на авиолиниите, телефонни центрове за резервации, други хотели от веригата и т.н.). Достъпът и връзките с външни системи дава възможност на ГДС да достигне до все по-широка аудитория от всички краища на света.

Лесната манипулация с ГДС и ролята им в улесняване процеса на резервации също спадат към функционалните предимства. Тези предимства обикновено се отчитат по броя на лансираните стаи за една нощ или по прихода, генериран посредством ГДС, сроковете на пребиваване в хотела, REVPAR (приход/ свободна стая) и REVPOR (приход/ наета стая). Пример за спечелване на временно конкурентно

предимство, произтичащо от функционалността на ГДС, е Мариот. В ранните години на 20-ти век, когато индустрията е била в рецесия, Мариот драстично намалил цените, за да увеличи наплива. Заимствайки ценовите стратегии на самолетните компании, Мариот лансирал промоция на цените, ако се направи резервация на стая 21 дни предварително. За да се възползва от тези ниски цени, гостът на хотела е трябвало да отговаря на някои условия, както и да се съобрази с някои ограничения и правила (наричани още „препятствия“). За да приведе в действие тези „препятствия“ обаче, резервационната система на Мариот (MARSHA) се налагало да функционира съвършено, за да държи под контрол инвентара на всяка една стая, както и за да следи навиците и моделът на поведение на клиентите при наемане на стая. Тъй като по онова време много конкурентни вериги не разполагали с подобна функционална система, те не успели да предложат промоция като тази на Мариот, което пък и осигурило конкурентно предимство до времето, когато и други вериги вече могли да модифицират резервационните си системи по начин, който да им позволи да осъществяват същата промоционална практика.

Гъвкавостта се явява последният фактор по отношение на функционалността. ГДС трябва да са в състояние ефективно и бързо да се приспособяват според променящите се нужди на пазара. Поради систематичния характер на ГДС средата, промяната в една област (която може да бъде или функционална, или техническа) най-вероятно би предизвикала ефекта на доминото. Например, някои луксозни хотели планират да премахнат заявяването на точното време на регистрация в хотела и освобождаване на стаята, като по

този начин търсят да постигнат повече гъвкавост при осигуряването на по-голям комфорт и удобство на своите клиенти. Това би им позволило да приемат гости с нетипична програма, а също и хора, които пристигат много рано сутрин след продължително пътуване през нощта. Тези хотели експериментират с 24-часов престой, като на гостите не се налага да заплащат допълнително за ранна регистрация или за късно отпътуване от хотела. Подобна практика със сигурност би изисквала основни подобрения в ГДС, системата за доходен мениджмънт и системата за управление на собствеността, както и в интерфейса между тези системи и всеки един от дистрибуционните канали. Ако се приложат на по-широка скала, тези системи ще трябва да претърпят модификация, която да позволи преосмислянето на концепцията за време или период на престой в стая и същевременно да даде възможност за блокиране на стаите с цел да се подсигурят достатъчно свободни стаи, когато гостът пристигне. Тъй като една подобна практика, при която хотелът предлага свободни стаи много рано сутрин, може да попречи дадена стая да бъде наета предната вечер, е наложително да бъдат изготвени съответните сметки и счетоводни баланси, които след това да бъдат заведени във всяка една от главните системи, които се съдържат в ГДС на хотела. Това ще доведе до необходимост от подобрение в структурите на ръководството на стоково-материалната база и за по-усъвършенствани алгоритми за изчисляване на приходите, което ще спомогне за това не само нуждите и изискванията на гостите да са задоволени, а също за това хотела да оптимизира своите печалби.

Този пример е само един от многото, които могат да бъдат използвани, за да се покаже нуждата

от гъвкавост в разработването и програмирането на информационните системи и интерфейс в една ГДС мрежа. В една свръхконкурентна среда, промени като тези трябва да бъдат все по-чести и повсеместни. Както в примера с Мариот, цитиран по-горе, ако една компания инвестира в тези функционални предимства, тя ще получи преднина пред своите конкуренти и ще се задържи начело дотогава, докато другите фирми не направят същото.

Третият източник на конкурентно предимство не е така ясно определен както предните два. Този източник засяга точността и прецизността на информацията и способността на хотела да „следва“ движението на своя гост. От гледна точка на госта, способността на един хотел да отговори максимално на неговите очаквания, да му предостави идеалната стая и да бъде перфектен при изпълнението на всеки вид от предлаганите услуги, е това, което го различава от неговите конкуренти. Без значение какви канали за резервация са използвани, всеки гост трябва да се чувства комфортно, да получи добро обслужване и достоверна информация. Подобно отношение на хотела и неговия персонал към госта изгражда и подхранва у него чувството на лоялност. От гледна точка на хотела, „следенето“ на госта играе важна роля в изразената проява на внимание към госта и качествено му обслужване. Способността да разработи база данни, в която да се съхранява информацията за всички резервации, би бил нов източник за получаване на ценно предимство пред останалите конкуренти.

Друга форма на конкурентно предимство идва като резултат от технологиите за патентоване, които създават сериозни бариери пред опитите за кражба на ноу-хау. Патентите са широко разпространени

в софтуеърната индустрия, въпреки че подлежат на заплаха, тъй като представляват интелектуален капитал. Тяхната употреба в хотелиерските глобални дистрибуционни системи е по-рядко срещана. Хотелите Hyatt и Radisson са две от компаниите, които към настоящия момент разполагат с патент върху някои от използваните системи. Hyatt, например, са патентовали процеса за контролиране на стоково-материалната база. Radisson пък са патентовали новаторската си програма "Look to Book", както и лотарийната програма "World of Winners", която цели да поощрява тур-операторите и онези, които предлагат резервация по електронен път за хотелите от веригата. Тур-операторите, участващи в програмата "World of Winners", получават точки или кредити за всяка една резервация, които по-късно могат да им донесат награди. Технологията, въведена от Radisson, ръководи програмата в една голяма мрежа, която обхваща голям брой компютърни системи и туристически агенции.

Въпреки че така изброените по-горе източници на конкурентно предимство продължават да са жизнеспособни, те се оказват

недостатъчни в днешния свят на свръхконкуренция, особено след като хотелските продукти все повече се превръщат в един вид стоки за широко потребление.

В бъдеще, когато вече няма да е от такова значение брандовото име, хотелите ще почувстват нужда от нови източници за постигане на предимство пред останалите в бранша.

Конкурентното предимство, което осигуряват технологиите, може и да е кратковременно, когато се съпостави с традиционните средства, поради факта че технологиите вече са полеснодостъпни, по-стандартизирани и по-лесни за копиране. Това, което някога само хотелите-мастити можеха да си позволят, днес е в сферата на финансовите възможности и на малките вериги и независими компании.

Неограничените финансови възможности, ноу-хау и пр. вече не са достатъчно условие за подсибяването на предимство пред конкуренцията. Ето защо D'Avanti (1994) предлага компаниите сами да сложат край на предимствата си (т.е. да предприемат т.нар. „съзидателно унищожаване“) преди техните конкуренти да го направят и да ги атакуват на много фронтове.

Разработката е представена на Научна конференция на Стопанския факултет при ЮЗУ „Н. Рилски“ „Икономика на свободното време“, проведена на 17-19 ноември 2005 г.

ЛИТЕРАТУРА

1. American Express and Microsoft form alliance to provide Internet/intranet travelservices. (1996, July 29). PR Newswire. American Express expands RoundTrip Services with array of new products and
2. Andersen Consulting and American Hotel & Motel Association. (1989). Lookingforward: A management perspective of technology in the lodging industry.
3. Bacon, C. James. (1992, September). The use of decision criteria in selecting information system. MIS Quarterly, 16 (3), 335-354.
4. Chowdhury, Seema, Bluestein, William M., and Davis, Kara. (1997, June). Entertainment & technology: Leisure travel on the web. The Forrester Report, 1 (3), 1-16.
5. Clemons, Eric K. and Row, Michael C. (1991a, September). Sustaining IT advantage: The role of structural differences. MIS Quarterly, 15 (3), 275-291.
6. Luxury hotels consider round-the-clock concept. (1997, January 12). The Orlando Sentinel, p. L-6.
7. Mahmood, Mo Adam and Mann, Gary J. (1993, Summer). Measuring the organizational impact of information technology investment: An exploratory study. Journal of management information systems, 10 (1), 97-122.
8. Mata, Francisco J., Fuerst, William L., and Barney, Jay B. (1995, December). Information technology and sustained competitive advantage: A resource-based analysis. MIS Quarterly, 19 (4), 487-505.

Доц. д-р БОЙКО КОЛЕВ, ГЮЛА КАМБАЧ

ЮГОЗАПАДЕН УНИВЕРСИТЕТ "НЕОФИТ РИЛСКИ", гр. БЛАГОЕВГРАД

**ИНФОРМАЦИОННА СИСТЕМА ЗА УПРАВЛЕНИЕ НА ТУРИЗМА
В РЕГИОНА НА ГР. ГОЦЕ ДЕЛЧЕВ**

INFORMATION SYSTEM FOR TOURISM MANAGEMENT IN GOZE DELCHEV REGION

Assoc. Prof. BOYKO KOLEV, Ph.D.,

GULA KAMBACH

SOUTH-WESTERN UNIVERSITY "NEOFIT RILSKI", BLAGOEVGRAD

Abstract: The subject of this study is developing an information system for assisting the development and management of tourism in Goze Delchev district. This district of the study could be characterized by unique nature and resources, protected natural objects and territories, churches and monasteries, archeological objects, architecture and ethnographic landmarks, museums, social and demographic conditions.

The main aim of the study is to develop a modern, reliable and flexible information system for management the development of ecological and country tourism in the region.

Programme realization include develop a data base for collecting and saving highly varied information for possible tourism destination and develop multivariate offers for short time tourism in dependence of users requirements.

The suggested work is universal and could be applied not only for Goze Delchev district but also for random region of Bulgarian territory.

Key words: data base, tourist destinations, management of alternative and country tourism, municipality assignment, specially and effective free time using

УВОД

Районът на Гоце Делчев (1367 км²) се намира в Югозападна България и заема най-южните погранични територии с Гърция. Той включва общините Гоце Делчев, Хаджидимово, Гърмен и Сатовча като обхваща 58 селища, в т.ч. 2 града (Гоце Делчев и Хаджидимово, с население 83339 жители по данни от 1995 г.). Живописното разположение на Гоцеделчевския район върху една изключително красива природна мозайка — части от Пирин, Западните Родопи, Славянка и Стъргач планина, долината на Средна Струма и Гоцеделчевската котловина, в съчетание с множеството лековити минерални извори и наличие на ценни културно-исторически забележителности с национално и международно значение го прави уникален сред останалите обекти на изследване, включени в проекта

ПРОЕКТ. Община Гоце Делчев се утвърждава като територия със стабилно икономическо развитие през последните години, като се очаква още по-голям подем след откриването на новия Граничния контролно-пропускателен пункт с Република Гърция. Ръстът на инвестициите и развитието на частната инициатива е висок. През 1998 г. в Гоце Делчев е създаден (с финансова помощ от Британски Ноу Хау Фонд) Туристически информационен център в сградата на общината. Той функционира и понастоящем, но е необходимо неговото разширяване и развитие. През 1997 и 2001 г. са правени инвентаризации на туристическите ресурси на общината (вкл. селата), които се нуждаят от известно осъвременяване с цел обезпечаването с информационни и рекламни материали на община Гоце Делчев. За привличане на нови туристи и

развитие на туризма като икономически отрасъл в региона възниква необходимост от създаване на съвременна и надеждна програма за създаване и управление на база данни за развитие и управление на туризма, която включва данни за:

- Налични селски квартири, семейни хотели и ресторанти;
- Природни, исторически, археологически и архитектурни забележителности;
- Туристически атракции - занаяти, фолклорни празници, традиции и обичаи.
- Целта на настоящата разработка е програмната реализация на съвременна, надеждна и гъвкава система за създаване и управление на база данни, която да удовлетворява условията за специализирано и ефективно използване на свободното време.

ОБЕКТ И МЕТОДИ

Уникалното съчетание на разнообразен релеф (от 430 до 2709 м), благоприятен климат (с планинско-средиземноморски черти) и лечебни минерални извори представлява изключително ценен комплекс природни дадености с възможност за конкурентно включване на Гоцеделчевския район в туристическо предлагане. Голямото природно богатство благоприятства развитието на екологичен и устойчив туризъм. За разнообразяване престоя на туристите могат да се организират комбинирани еднокдневни и полудневни пешеходно-познавателни маршрути до атрактивни природни забележителности. Има отлични условия за практикуване на различни рекреационни дейности около водоемите и в горска среда: слънчеви и водни бани, любителски риболов, организиране на излети с пикник, спортуване за здраве, събиране на диворастващи плодове и гъби, наблюдаване на диви животни в естествената им среда и т.н. За балнеоложка профилактика могат да се ползват откритите басейни в Огняновски минерални бани, местността Топлика и с.

Мусомища. Специфичният микроклимат в планинския курорт Попови ливади позволява комбиниране на екологичния туризъм с климатолечение и профилактика.

Термоминералните извори в банския курорт Огняново, лековити за широк диапазон заболявания, в съчетание със специфичния микроклимат и изградената модерна база на профилакториум "Огняново" са добра основа за развитие не само на вътрешен, но и на международен медицински туризъм. Наличието на интересни природни феномени, множеството реки и водоеми, пълни с риба, голямото богатство и разнообразие на растителни и животински видове, в т. ч. значителен брой ендемити и реликти, и наситеността на защитени обекти и територии с уникална природа благоприятстват развитието на хобитуризма /спелеология, трекинг-турове, спортен риболов и гребни спортове, ботанически и орнитоложки експедиции, чист екотуризм в Народния парк и резерватите и др./.

Добрата дивечоразвъдна база и натрупаният опит в Горско стопанство - с. Сатовча позволява развитие на международен ловен туризъм. Природните красоти на Пирин, Западните Родопи и Славянка са един от основните фактори за голямата атрактивност на района като цяло.

В периода (1994 – 1998 г.) община Гоце Делчев и Търговско-промишлената палата са партньори в проекта РЕМДЕП, реализиран с подкрепата на Британски Ноу Хау Фонд. Основен резултат на проекта е проучването на възможностите и приоритетите и разработването на стратегия за икономическото развитие на общината и стратегия за развитие на туризма в региона. Община Гоце Делчев е включена в проекта ПРЕСТ (Проект за устойчив туризъм в Пирин и Рила (1994–1997 г.)), финансиран също от Британски Ноу Хау Фонд.

В резултат от изпълнението на ПРЕСТ през 1997 г. е създадена регионалната туристическа организация Пирински туристически форум (ПТФ), на която община Гоце Делчев е съучредител.

Създаването на бази от данни и реализирането на програми за управлението им се разглеждат от [Азълв, 1991] и [Владимиров, 2001]. За създаване на базата данни, в която да се съхранява информацията необходима за функционирането на програмата, е избрана средата на MS Access [Microsoft Access Professional, 2004]. Предимствата на тази среда са, че тя е лесна за разработка и управление, със съвременен графичен дизайн, с много вградени функции, които предоставят една отлична възможност за работа. Самата база се съвместява в един файл с разширение MDB, което също много спомага за лесното и използване. Драйверът за нея се разпространява безплатно от Microsoft и е известен като MDAC или Microsoft Data Access Components. Обикновено се разпространява с Internet Explorer. Някои алтернативни подходи са предложени от [Владимиров, 2001].

Фиг. 1. Структура на базата данни

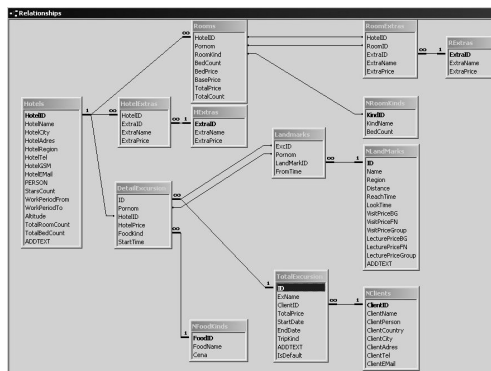
РЕЗУЛТАТИ И ОБСЪЖДАНЕ

Стартовият екран е показан на фиг. 2. От него последователно се извикват всички други екрани и функции включени в програмата. Ето защо е много важно да се избере начин за тяхното извикване, който да предоставя добра видимост и пространно разположение, което бързо да се запомня от потребителя. Този ефект е постигнат чрез използване на

На фиг. 1 са представени таблиците и връзките между тях. Те дават детайлна представа за структурата на базата данни, както и за нейната функционалност. Основната таблица е TotalExcursion. От нея има връзка към таблицата за номенклатурата на клиентите и към DetailExcursion, в която се записва програмата за екскурзията. От там се връзва с посетените туристически обекти и с хотелите за нощувка.

Програмата се инсталира от **TripHandbook** чрез стартирането на файла **THbSetup.exe**. Протича една стандартна инсталация, в която се указва къде да се инсталира програмата, както и къде да се позиционира стартиращия **shortcut**. При успешно приключване на инсталацията **TripHandbook** може да се стартира от указаната от потребителя позиция. Със стартирането му ще се покаже стартовия (главния) екран (фиг. 2.).

Фиг. 2. Стартов екран на приложението

меню, композирано от прозрачни бутони, на които кратко и еднозначно са определени функциите на програмата, като следва:

Поддържане на номенклатури. Тази функция представя първоначалното попълване на данните, без които е невъзможно използването на програмата. За удобство на потребителя особено след натрупване на по-голям

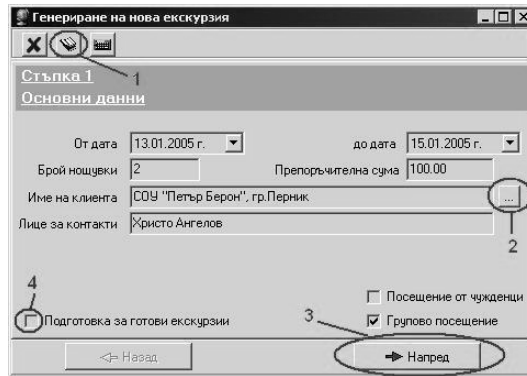
обем от данни са представени още две функции за улеснено търсене на конкретни данни. Това са филтриране и позициониране. След като сме попълнили необходимите данни в номенклатурите можем да преминем към въвеждането към друга номенклатура, която съзнателно е изнесена в отделно меню, поради сложността на връзките и големият обем необходима за въвеждане информация, а именно – номенклатурата на хотелите.

За да достигнете тази функция трябва да се избере от главния екран посредством натискането на бутона **“ХОТЕЛИ”**. Поради по-големия си обем, данните в тази функция се въвеждат в две папки. Данните за екстрите (условията), които предоставя хотела, както и видовете стаи с техните екстри, се въвеждат на отделен екран. Това става като се натисне бутона **“Добави”** под всяка от двете таблици. Ако се натисне бутона **“Добави”** под таблица **“Екстри на хотела”** ще се появи екран за помощ от номенклатура. От него може да се избере съответната екстра, която трябва да добави. Ако тя не присъства там, ще се наложи да се отиде в главния екран и от там да се избере меню **“Номенклатури”**, да се въведе там, а после отново да се върне в **“Хотели”** и да се добави. Ако се натисне бутона **“Добави”** под таблица **“Стаи”** ще се представи екран за тяхното въвеждане. На този екран може да се избере от полето за избор **“Вид стая”** типа на стаята. При избор автоматично се попълват от номенклатурата броя легла в стаята. След това в полето **“Цена за едно легло”** се попълва цената за едно легло, в следствие на което автоматично се изчислява базовата цена на стаята. Това е цената без никакви екстри. За да се добавят екстри в стаята трябва да се натисне бутона **“Добави”** под таблица

“Екстри в стаята”. Ще се покаже екрана за избор от номенклатура и от там ще се избере съответната екстра. За да се изчисли общия брой стаи в хотела, както и общото число на леглата, трябва да се въведе стойност в полето **“Общ брой такива стаи в хотела”**. За да се потвърдят всички въведени данни трябва да се натисне бутона **“Избор”**. Това действие ще добави този тип стая към избрания хотел и ще ни върне към предходния екран. Там ще видим, че този тип стая се е добавил в таблицата **“Стаи”**, а броят на стаите и броя на леглата в папка **“Основни данни”** се е актуализирал.

Ако от главния екран се избере функцията **“Нова екскурзия”** ще се отвори екран, на който данните се въвеждат последователно на стъпки, като преминаването от стъпка на стъпка става посредством бутоните **“Напред”** и **“Назад”**.

При стъпка **“Основни данни”** се задават основните параметри, въз основа на които се определя броя стъпки, както и ценовите групи за тарифиране на туристическите услуги. Тук се въвеждат началото и края на екскурзията, като разликата в дните се пренася автоматично в полето **“Брой нощувки”**. Именно броят на нощувките определя и броя на междинните стъпки – стъпките, в които се определя дневната програма. Когато се позиционира върху полето **“Име на клиента”** може да се избере клиента като с функционалния клавиш **F3** или с иконката **“Помощ от номенклатура”**(1). От появилия се екран за помощ от номенклатура можете да се избере клиента, а ако не е въведен с натискане на бутончето до полето **“Име на клиента”**(2), където може да се въведе новия клиент, а след това да се избере по познатия начин (фиг. 3).

Фиг. 3. Екскурзии

Следващата стъпка е свързана с определянето на дневната програма. Броят на тези междинни стъпки се определя от броя на дните на екскурзията. Те са еднотипни и няма никаква разлика във функционалността и логиката на изпълнение. В нея се избира вида на хранене от полето за избор **“Вид хранене”**. За да се избере хотела, в който ще се нощува се позиционира върху полето **“Нощувка в”** и се стартира помощ от номенклатура. В полето **“Начало в”** се задава началният час на дневната програма. Чрез бутона **“Добави”**, който се намира под таблица **“Забележителности”** се добавя нов туристически обект за посещение в дневната програма. Началното време се изчислява на базата на зададеното време за започване на програмата или от предходно посещение на забележителност, като се вземе в предвид и времето за достигане на туристическия обект. Времето и цената се взимат директно от номенклатурата на туристическите обекти. В горния десен ъгъл се вижда калкулирана цената за дневната програма. В нея се включва цената за храненето, нощувката и таксите за посещенията на туристическите обекти, ако има такава. Чрез натискането на бутона **“Напред”** поетапно стъпка по стъпка се достига до последната стъпка. В нея се калкулира крайната цена на екскурзията, записва

се името на екскурзията, както и бележки по нея. С натискането на бутона **“Запис”** се запамятват окончателно всички данни за екскурзията и се връщаме в основния екран. За да се види информация за издадената вече екскурзия трябва да изберем от **“СПРАВКИ”** функцията **“ПРЕГЛЕД НА ЕКСКУРЗИИ”**.

При влизане в този екран, за да се ограничи забавянето при визуализацията на всички екскурзии, които с течение на времето биха набъбнали до внушително число и това би забавило драстично работата на програмата се представя времеви критерий (1), който значително намалява броя на изведените екскурзии. Този критерий също така улеснява търсенето на конкретна екскурзия и може да се възприема като филтър. Трябва да се въведе период **“От дата”** до **“до дата”** и да се натисне бутона **“Визуализация”**. Визуализираните екскурзии се намират в таблица, като в таблица са изведени дневните програми за избраната екскурзия. В таблица са представени туристическите обекти за конкретния избран ден. Този вид таблично представяне на данните дава много добра видимост и възможност за полесно боравене с информацията. При натискане на десен бутон на мишката върху някоя екскурзия ще се появи контекстно меню с две опции – **“Изтриване”** и **“Печат”**. При избор на

“Изтриване” се изтриват данните за маркираната екскурзия. При избор на “Печат” ще се визуализира справка за информацията за избраната екскурзия. От тази справка може да се разпечата информацията на хартиен носител. Броя на отпечатванията е неограничен. Имайки тази справка клиента може винаги да знае кога и къде ще се намира

в периода на цялата екскурзия и ще разполага с точен график на посещенията. Отпечатването става от стандартен диалогов прозорец, в който трябва да се избере принтера като устройство и да натиснете бутон “Print”. Там можете да изберете броя копия и от коя до коя страница да е разпечатката (фиг. 4).

Преглед на предложените екскурзии

1

Данни за екскурзия Ученици СОУ "П.Берон" гр.Перник стр. 1
 От дата 13.01.2005 г. до 14.01.2005 г.
 Бележки: Ще се запознаят с характерната за района флора и фауна. Ще посетят обекти с национално значение. В Маламовата къща ще има специално представление, което ще запознае учениците с традиционните стилове пеене, както и типичните за областта занаяти.

Данни за клиента
 Име: СОУ "Петър Берон", гр.Перник Лице за контакти: Христо Ангелов
 Държава: България Град: Перник Адрес: ул. "3-ти март" 21
 Тел.: 068/59827 e-mail: hangelov@abv.bg

Ден	Хотел	Осигурено хранене	Цена порцион	Цена нощувка	Доп. такси	Общо
1	Маламовата къща	Пълен пансион	15.00	12.00	0.00	27.00

Информация за посетените обекти

No.	Начален час	Наименование	Област	Време за достигане	Време за оглед	Отстояние в км.	Такса за посещение	Такса за беседа
1.	11:00	Брезнишки водопад	Северен Пирин	60 мин	60 мин	17 км	0.00	0.00
2.	12:15	Чинарбай	Гоцеделчевска	15 мин	60 мин	1 км	0.00	0.00
3.	14:35	Частните рибарници на Румен	долината на р.Места	20 мин	120 мин	5 км	0.00	0.00

No.	Начален час	Наименование	Област	Време за достигане	Време за оглед	Отстояние в км.	Такса за посещение	Такса за беседа
1	16:00	Маламовата къща	Закуска	3.00		12.00	0.00	15.00

Информация за посетените обекти

No.	Начален час	Наименование	Област	Време за достигане	Време за оглед	Отстояние в км.	Такса за посещение	Такса за беседа
1.	16:00	Каменишки езера	Каменишки циркус,	360 мин	120 мин	17 км	0.00	0.00
2.	18:20	Чинар	долината на р.Места	20 мин	60 мин	6 км	0.00	0.00

Дата на отпечатване: 12.01.2005

Общо за цялата екскурзия: 42.00

Фиг. 4. Справки и печат

Следващата справка е представена на фиг. 5. Тази справка абсолютно припокрива “Прегледа на екскурзиите”

с разликата, че тука се визуализират готовите, предварително запазени екскурзии.

Готови (промоционални) пакети

От дата 01.01.2005 г. до дата 12.01.2005 г. Визуализация

No.	Начална дата	Крайна дата	Наименование	Клиент име	Вид посетители
201	01.01.2005 г.	02.01.2005 г.	Екскурзия с една нощувка	Изтриване	Български граждани
196	11.01.2005 г.	13.01.2005 г.	Екскурзия за 3 дена	Печат	Иностранци

ИЗТРИВАНЕ: Ctrl+Del
 ПЕЧАТ: F11
 Създаване на нова екскурзия

Ден	Начален час	Хотел	Осигурено хранене	Цена порцион	Цена за нощувка	Доп. такси
1	10:00	Маламовата къща	Пълен пансион	15.00	12.00	0.00
2	10:00	Маламовата къща	Закуска	3.00	12.00	0.00

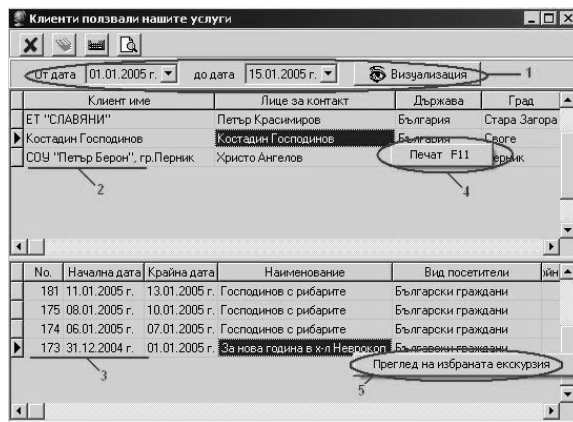
No.	Начален час	Наименование	Област	Време за достигане	Време за оглед
1	11:00	Брезнишки водопад	Северен Пирин с.Брезница,	60 мин	60 мин
2	12:15	Чинарбай	Гоцеделчевска котловина г.	15 мин	60 мин
3	14:35	Частните рибарници на Румен Ципаров	долината на р.Места гр.Гоц	20 мин	120 мин

Фиг. 5. Готови екскурзии

Поредната функция е “Създаване на нова екскурзия от готова”, която се извиква от контекстното меню на предварително избраната екскурзия. При нейното избиране се появява екран, в който се въвеждат условното име на екскурзията, периода, в който ще се проведе, клиента и основни бележки. Клиента може да се избере с помощ от номенклатура, която се извиква след като се е позиционирал върху полето “Име на клиента”. След попълване на необходимите данни и натискането на бутона “Запис” от избраната записана екскурзия се създава нова, която ще може да се види от справката “Преглед на екскурзии”.

Визуализирането (фиг. 6) става като се въведат “От дата” и “до дата” и се натисне бутона “Визуализация” (1).

Клиентите се появяват в горната таблица (2), а ползваните от тях екскурзии са представени в долната таблица (3). При предвижване върху друг клиент данните в долната таблица се променят и показват неговите екскурзии. В тази справка са включени две функции за печат. Едната е “Преглед на избраната екскурзия” (5). Това е познатата справка за екскурзиите. Предимството на представянето и тука е, че улеснява потребителя да я разпечата направо от тук, а не да я търси в “Преглед на екскурзии”. Втората функция е “Печат” (4). Тя подготвя за разпечатване данните на клиента и ползваните от него екскурзии, като дава детайлна представа за данните подредени прилежно по датата на посещение в обратен ред (фиг. 7).

Фиг. 6. Клиенти

Данни за Костадин Господинов

Лице за контакти: Костадин Господинов

Държава: България

Град: Своге

Адрес: ул.Китка

Тел.: 091283

e-mail: kosea@svoге.net

стр. 1

No.	Начална дата	Крайна дата	Наименование на екскурзията	Посетители	Стойност
1	11.01.2005 г.	13.01.2005 г.	Господинов с рибарите	Български граждани	55.00 лв
Бележки: Риболовен излет					
2	08.01.2005 г.	10.01.2005 г.	Господинов с рибарите	Български граждани	71.00 лв
3	06.01.2005 г.	07.01.2005 г.	Господинов с рибарите	Български граждани	51.00 лв
Бележки: Пак идват за рибя. Този път ще ходят и в частните рибарници на Румен Ципаров					
4	31.12.2004 г.	01.01.2005 г.	За нова година в х-л Неврокоп	Български граждани	51.00 лв
Бележки: Един път да дойдат за хапване и за пийване :)					
Общо 4 пъти наш клиент					Общо: 228.00 лв
Средна цена на екскурзиите 57.00 лв					
Дата на отпечатване: 12.01.2005					

Фиг. 7. Печат.

ЗАКЛЮЧЕНИЕ

Разработен е конкретен научно-технически и приложен проблем, отнасящ се до подобряване условията за специализирано и ефективно използване на свободното време, подпомагащ развитието и управлението на туризма в района на Гоце Делчев.

Реализирана е съвременна, надеждна и гъвкава система за създаване и управление на база данни, както и за управление развитието на екологичния и селски туризъм в региона. Програмната реализация е концентрирана както върху

разработване на система база данни за събиране и съхранение на разнообразна информация за възможните туристически дестинации, така и за разработване на многовариантни предложения за краткосрочен туризъм, в зависимост от конкретните изисквания на потребителите.

Програмата е универсална и може да се приложи в произволен район от територията на България, стига да бъде захранена с необходимата за пълноценното ѝ функциониране базова информация.

Разработката е представена на Научна конференция на Стопанския факултет при ЮЗУ „Н. Рилски“ „Икономика на свободното време“, проведена на 17-19 ноември 2005 г.

ЛИТЕРАТУРА

1. Азълов, П. 1991. Бази от данни, изд. "Техника".
2. Владимиров, С. 2001. Визуално програмиране и Web дизайн, лекции.
3. Microsoft Access Professional. 2004. Софтпрес. С.

доц. д-р ЛЮБЕН ЕЛЕНКОВ

ЮГОЗАПАДЕН УНИВЕРСИТЕТ „НЕОФИТ РИЛСКИ“, гр. БЛАГОЕВГРАД

БЕЗОПАСЕН ТУРИЗЪМ С ТРАНСПОРТНАТА ИНФРАСТРУКТУРА

SAFE TOURISM WITH TRANSPORT INFRASTRUCURE

Assoc. Prof. LUBEN ELENKOV, Ph.D.

SOUTH-WESTERN UNIVERSITY “NEOFIT RILSKI”, BLAGOEVGRAD

Abstract: The report is about human safety in leisure and recreation time in different forms of recreation. Either the world's experience or ours, show that non-observance of regulations and requirements in a particular object leads to threatening the human life of fire, emergency ect. Unsatisfactory control and irresponsibility lead to tragic end even in leisure time.

Key words: human safety, tourism, leisure, recreation time, transport infrastructure

ВЪВЕДЕНИЕ

Голяма част от свободното си време прекарваме в транспортните средства. Пътуване до работното място и обратно, пазаруване, посещение на близки и приятели и т.н. Почивните дни, например събота и неделя, се оползотворяват за екскурзия до определено историческо място, забележителни местности и др. Повечето от пътуванията обаче, са през по-продължителното свободно време / годишния отпуск /. По отношение на тях се планират по-дълги преходи у нас и в чужбина до известни курортни селища и градове. Предимство в това отношение имат пенсионерите. Те разполагат по всяко време със свободно рекреационно време / различни форми на рекреация /. Всичко това дава предполога в превозните средства, особено в автотранспортните, много хора да бъдат събрани на малка площ в затворено движещо се помещение /камера/. От изследванията е установено, че 1 кв.м. в превозните средства се заема от 3-4 човека, при градския транспорт те са двойно повече - по 6-7, особено в пиковите моменти - сутрин и вечер.

Това е най-невралгичната инфраструктура - транспорта, която събира толкова много хора от различни възрасти на малка площ.

Задължени сме да направим всичко възможно да опазим живота и здравето им, като приложим всички умения,

знания и си извадим поука от трагичните случаи. Непрекъснато да се търсят нови решения, технически и организационни за безопасността.

ПРОУЧВАНЕ

От проучванията и информацията, която получаваме от медиите по отношение на световната транспортна инфраструктура, рядко има седмица, в която да няма трагично и групово загинали хора с кораби, самолети, влакове и автобуси.

В доклада ще се спра на земния транспорт, по-специално на автотранспорта, поради това, че най-масово се използва и предпочита от гражданите.

Ето и някои примери с тежки катастрофи:

✓ На 21.02.2002 г. 370 туристи, пътуващи с влак от Кайро за Луксор - Египет бяха овъглени от пожар. В последния вагон гръмва газова бутилка, с която се е подгривал чая на пътниците и в движение изгарят седем вагона заедно с пътниците;

✓ Пътнически влак се запали в движение на 10.09.2002 г. при Мирково до Пирдоп;

✓ Локомотивът на бързия влак Варна-София изгоря в Търговище в движение на 01.10.2005 г.

✓ Януари 2005 г. в София се запали и изгоря в движение автобус по

линия 213, пълен с пътници, по чудо нямаше жертви;

✓ На 24.09.2005 г. в САЩ, южно от Далас изгоряха 24 човека заедно с автобуса;

✓ На 25.09.2005 г. при катастрофа между автобус и лек автомобил по пътя Плевен - Бяла загинаха четири човека и петнадесет бяха спасени. От взривната вълна лекия автомобил бе разкъсан на парчета, изхвърлени на сто метра.

Тези човешки трагедии се случват от човешка безотговорност, нехайство и некомпетентност, неспазване на нормативни изисквания и установени правила.

Основните класически причини, които водят до катастрофи и пожари при автобусите са: неизправна кормилна уредба, горивната инсталация, ел. инсталация, спирачната система, гумите и др.

Но тези неща се проверяват и отстраняват преди да бъде пуснат автобусът на път.

Необходимо е да си зададем въпроса, дали техническият преглед е достатъчен за сигурността на пътуващите туристи?

Дали чл.30 т.3 от Закона за туризма, в който неясно е написано, че: "използваните транспортни средства са категоризирани и имат отличителни знаци", решава проблемите на човешката безопасност?

Отговорът е категоричен - НЕ!

Не е достатъчно човек да се чувства комфортно в превозното средство само при нормални условия. В живота се случва макар и рядко, пътниците да изпаднат в тежка ситуация- катастрофа, пожар, авария и др. Как да реагираме тогава? Дали предварително сме подготвени да излезем от рисковата ситуация? Автобусите дали са пригодени и отговарят ли на настоящите предизвикателства за безопасността на туристите / пътниците/?

ИЗСЛЕДВАНЕ

На таблицата са представени резултати от експеримент за времето, необходимо за евакуация на туристите от автобус с 52 места. Резултатите са диференцирани според възрастта и типа на облеклото - лятно и зимно.

Таблица 1. Резултати от експеримент за времето, необходимо за евакуация на туристи от автобус – sec.

Автобус	Деца 10-14 год.		16-60 год.		Около 70 и повече год.	
	Лятно облекло	Зимно облекло	Лятно облекло	Зимно облекло	Лятно облекло	Зимно облекло
Врата 1 бр.	55	70	48	75	160	280
Врата 2 бр.	28	40	30	40	100	125

При проведения експеримент се установи, че при слизане от автобуса пътниците, стремейки се бързо да се евакуират /да излязат извън автобуса/ и изпреварвайки се един друг, запушват придвижващият се човекопоток. Получаваше се затапване на и без това тясната пътека между седалките, което пречеше на нормалната евакуация. Това се наблюдаваше особено при по-възрастните и децата.

Как може да се развие една реална екстремна ситуация по време на пътуване или катастрофа, съпроводена с пожар?

Първият признак за усложняване на обстановката в автобуса е неспецифичната миризма. Появата на дим и повишаването на температурата ще даде повод за сигнализиране на водача или на ръководителя на групата /екскурзовода/. Обстановката в автобуса започва да се изнервя, усеща се източник, който застрашава живота на пътниците, но все още е неизвестен, както е неизвестна и причината. От този момент в пътниците се заражда страх, предизвикан от осъзнатата опасност. Това е критичният момент, в който

водачът трябва да спре автобуса и да отвори вратата за евакуация /слизание/.

Нервната възбуда мобилизира физическите сили за по-бързото евакуиране, а това пречи на нормалното излизане от автобуса. Същевременно съзнанието се стеснява, губи се способността за правилно възприемане на ситуацията. Започват необмислени действия, вниманието е приковано към това как всеки да се добере по-бързо до вратата / изхода/.

По-нататъшното развитие е слаба видимост от задимяването, затруднено дишане от продуктите на горене и високата температура. Настъпва голяма агресивност сред пътуващите. Ако има родители с малки деца, те се връщат да ги търсят за спасяване, а това допълнително пречи на излизането от автобуса.

ИЗВОДИ И ПРЕДЛОЖЕНИЯ

Сложната обстановка, която може да се създаде при пътуване, ни дава основание за следните изводи:

1. От станалите пожари в автобусите е видно, че времето за тяхното избухване е около 3 мин., а при катастрофа това време е по-малко. Това означава, че пътниците трябва да се евакуират по-рано от това време. Нека приемем, че това е критично време / Т кр./ . От проведените експерименти би трябвало да вземем най-голямото време за евакуация / Т ев./ . Много е важно откриването и съобщаването за пожара / Т отк. с./ . Евакуацията започва от спирането на автобуса и отварянето на вратите / Т сп.от./ .

Ткр. > Тотк.с.+Тсп.от.+Тевак.

2. Пътниците трябва да бъдат инструктирани и запознати преди пътуване как трябва да действат при екстремна ситуация.

3. Ръководителят на групата и водачът на автобуса е необходимо да организират евакуацията по утвърден план и да предприемат бързи и компетентни действия.

4. Вратата на автобуса следва да може да се отваря автоматично при нужда и ръчно само от вътрешната страна на автобуса.

5. Люкът и две от страничните стъкла трябва да могат да се отварят автоматично и ръчно при нужда. Може да се наложи евакуация през тях, а също така от там ще стане отдимяването.

6. Когато пътуват деца и възрастни, автобусът да бъде с две врати.

7. В автобуса да се внася само ръчен багаж. Чантите и куфарите да бъдат оставени в багажното на автобуса, за да не пречат на пътеката за придвижване.

8. Ако има инвалиди и трудно подвижни възрастни хора, те да бъдат настанявани близо до вратата.

9. За техническата изправност на автобуса да се води нарочен паспорт. Водачът да отразява забелязаните нередности, да ги вписва в паспорта и да следи за отстраняването им.

10. До входната врата на автобуса да се постави табела, че той е изправен. Лицето, извършило проверката да удостовери това с подпис.

11. За да опазим живота и здравето на туристите / пътниците/, посочените изводи и препоръки според нас би следвало да залегнат в Закона за туризма или в отделна наредба.

12. Туроператорът или туристическия агент да сключва договор с превозвача и потребителя при изправни и отговарящи на изискванията автобуси, като за това се подпише декларация.

Разработката е представена на Научна конференция на Стопанския факултет при ЮЗУ „Н. Рилски” „Икономика на свободното време”, проведена на 17-19 ноември 2005 г.

ЛИТЕРАТУРА

1.Закон за туризма. обн. Д.В. бр.56 2002г.

2.Димитров С. “Евакуация на хора при пожар в помещения и сгради” С. 1995г.

**АКТУАЛНИ ПУБЛИКАЦИИ
НА АВТОРИ ОТ СТОПАНСКИЯ ФАКУЛТЕТ ПРИ ЮЗУ “Н. РИЛСКИ”**

**TOPICAL PUBLICATIONS
BY AUTORS FROM THE FACULTY OF ECONOMICS, SOUTHWEST UNIVERSITY “N. RILSKI”**

Каролова, Т., Стратегически мениджмънт. Умението да ръководим съвременния бизнес, Унив. изд. “Н. Рилски”, Благоевград

В книгата се представя съвременния стратегически подход по отношение управлението на бизнеса. Научното виждане на автора е представено в три раздела, съдържащи теоретичните основи на стратегическия мениджмънт, основните етапи на стратегическия мениджмънт и неговите аналитични инструменти. Разглеждането на теоретичните основи на стратегическия мениджмънт е въведение в сложната проблематика на съвременния мениджмънт. В книгата се поставят на вниманието на читателите такива основни въпроси, като стратегически подход към управлението на организацията, модел на нейното стратегическо състояние, стратегически постановки и цели, разработване и реализиране на стратегия и контрол върху изпълнението ѝ, методи за анализ вътрешното състояние и външната среда на бизнес организацията и др.

Книгата е предназначена за студенти по икономически и управленски специалности и за професионални мениджъри.

Георгиев, Г., Националните и природните паркове и резерватите в България, 2004, изд. Гея Либрис, София

Книгата запознава със състоянието на резерватното дело в България. В нея се разглежда възникването и развитието на различните категории защитени територии в отделни страни и континенти. Дефинирани са основните понятия, които се използват във връзка с опазването на биоразнообразието, класифицирани са защитените територии и е обяснено тяхното устройство и стопанисване. Специално внимание е отделено на организираното природозащитно движение и на създаването на мрежа от защитени територии в страната. Направен е преглед на състоянието на мрежата от национални и природни паркове и резервати у нас. Описана е природата в тях и са очертани проблемите на стопанисването им.

Книгата е богато илюстрирана с цветни снимки.

С добре систематизираната научна информация тя представлява интерес за специалисти, студенти и природолюбители.

НАУЧНИ СЪБИТИЯ

SCIENTIFIC EVENTS

18-20 юни 2007 г. **“ТУРИЗЪТ В НОВОТО ХИЛЯДОЛЕНИЕ”**
УЦ “БАЧИНОВО”, БЛАГОЕВГРАД

Международната научна конференция е по повод 15 години от създаването на специалност “Туризмъ” в Стопански факултет на ЮЗУ “Неофит Рилски”: Катедра “Туризмъ” на Стопанския факултет на Югозападния университет “Неофит Рилски”, гр. Благоевград, вече петнадесет години подготвя кадри за нуждите на туризма за региона на Югозападна България и страната като цяло. В специалност “Туризмъ” на Стопанския факултет на ЮЗУ “Неофит Рилски” се обучават и множество студенти от балканските страни. Поддържат се партньорски договорни отношения с редица сродни катедри и факултети от университетите в Югоизточна Европа. Стремешът на Ръководството на Катедрата е максимално да доближи обучението на студентите до изискванията, които ще им бъдат предявени, когато те станат част от персонала на туристически предприятия или публичната администрация в тази област. Искрено се надяваме предстоящия научен форум да Ви предостави възможност както за ползотворна дискусия и размяна на идеи, така и за научни контакти и среща с нови приятели и бъдещи партньори.

Организационен комитет:

Почетни председатели:

проф. д-р Манол Рибов,
създател на специалност “Туризмъ” в ЮЗУ “Неофит Рилски”
доц. д-р Илия Гюдженев,
Ректор на ЮЗУ “Неофит Рилски”

Председател и Зам. Председател:

доц. д-р Чавдар Николов,
Декан на Стопанския факултет на ЮЗУ “Неофит Рилски”
доц. д-р Георги Георгиев,
Ръководител на Катедра “Туризмъ” на Стопанския факултет на ЮЗУ
Неофит Рилски

Организационен секретар:

гл. ас. д-р Преслав Димитров, Катедра “Туризмъ”

Тематични направления:

- ✚ Развитие на теориите за свободното време, рекреацията и туризма;
- ✚ Влияние на глобализацията върху туристическото търсене и предлагане;
- ✚ Развитие на интеграционните процеси в туризма;
- ✚ Структурни изменения в конюнктурата на туристическия пазар;
- ✚ Конкуренция, конкурентни предимства и конкурентоспособност на туристическия продукт;
- ✚ Фактори, обуславящи диференциацията и индивидуализацията на туристическия продукт;
- ✚ Иновации и инвестиции в туризма;

- ✚ Влияние на съвременните информационни и комуникационни технологии върху развитието на туризма;
- ✚ Заплахите на тероризма за развитието на туризма;
- ✚ Реинженеринг, имаженеринг и управление на риска в туризма.

Информация за участниците

• Работни езици:

Български и английски език. Език на изготвяне на докладите – английски език!!!

• По важни срокове:

25 февруари 2007 г. – Предаване на заявки за участие, придружени с резюме до 30 реда. Попълнената заявка за участие, моля изпращайте на e-mail: Tourism_Conference@mail.bg;

31 март 2007 г. – Изпращане на пълния текст на докладите и постерите и таксата за правоучастие по банков път. Докладите ще бъдат приети и публикувани само при заплатена такса за правоучастие!!!

• Такса правоучастие:

✚ За български участници: 60 лв.

✚ За чуждестранни участници: 100 Евро

• Банкова сметка за изпращане на такса правоучастие:

ИНТЕРНЕТЪНЪЛ АСЕТ БАНК АД

Сметка в лева: BG42IABG74583100211100 (за български участници)

Сметка в Евро: BG50IABG74583400211101 (за чуждестранни участници)

BIC: IABGBSF

• За подробности относно **изискванията за техническо оформяне на резюметата и докладите за публикуване вижте в сайта на Стопанския факултет – www.fe.swu.bg**

• Настаняване и престой по време на конференцията:

УЦ “Бачиново”, разполага с модерна хотелска част, която ще бъде предоставена за ползване от участниците в конференцията при следните очаквани ценови условия:

Самостоятелна нощувка в двойна стая: 10 – 14 лв.

Нощувка в двойна стая: 20 лв.

Нощувка в апартамент: 50 лв.

Разстоянието от центъра на гр. Благоевград до УЦ “Бачиново” може да се измени с такси за 6-8 минути и е с приблизителна цена от 3 – 4 лева (1.5 – 2 Евро).

Участниците в конференцията биха могли да ползват и услугите на хотелите в гр. Благоевград, България. Резервации в хотелите в гр. Благоевград може да направите с помощта на Туристическия информационен и учебен център към Катедра “Туризм”, който функционира със съдействието на Община Благоевград.

Туристически информационен и учебен център - Благоевград

Благоевград 2700

Ул. “Крали Марко” №2

Тел: +359 73 885222

tourist_service_swu@yahoo.com

June 18-20, 2007 “TOURISM IN THE NEW MILLENIUM”

“BACHINOVO” EC, BLAGOEVGRAD, BULGARIA

International Scientific Conference on the occasion of the 15th jubilee since the establishment of the major of Tourism /Tourism Department/ at the Faculty of conomics in

the South-West University "Neofit Rilski". For fifteen years now, the Tourism Department at the Faculty of Economics in the South-West University "Neofit Rilski", Blagoevgrad, Bulgaria, has been educating and training professionals for the needs of the tourism industry in the region of Southwest Bulgaria, and in the country as a whole. A large number of students from the neighboring Southeast European countries are presently studying Tourism as their major at the Faculty of Economics in the SWU "Neofit Rilski". Partnership relations are being kept with a number of similar departments of universities in the Southeast Europe. The ambitions and aspirations of the Management of the Tourism Department are to bring the students' theoretical and practical education to the utmost level required from the personnel in the tourism enterprises and the public administration in this sector of the economy. We truly hope that the forthcoming scientific forum will provide you with the opportunity to discuss scientific issues and exchange ideas as well as to establish scientific contacts and meet new friends and future partners.

Organization Committee:

Honorary Chairmen:

Prof. Dr. Manol Ribov

Founder of the major of Tourism at the SWU "Neofit Rilski"

Assoc. Prof. Dr. Ilya Gyudzhenov,

Chancellor of the SWU "Neofit Rilski"

Chairman and Deputy Chairman:

Assoc. Prof. Dr. Chavdar Nikolov,

Dean of the Faculty of Economics in the SWU "Neofit Rilski"

Assoc. Prof. Dr. Georgi Georgiev,

Head of Tourism Department at the Faculty of Economics
in the SWU "Neofit Rilski"

Organization Secretary:

Chief Assistant Prof. Dr. Preslav Dimitrov, Tourism Department

Conference Topics:

- Development of Theories for Leisure time, Recreation and Tourism;
- Impact of Globalization on Tourism Demand and Supply;
- Development of Integration Processes in Tourism;
- Structural Changes in Situation on the Tourism Market;
- Competition, Competitive Advantages and Competitiveness of Tourism Product;
- Factors Determining the Differentiation and Individualization of Tourism Product;
- Innovation and Investment in Tourism;
- Influence of Modern Information and Communication Technologies on Tourism Development;
- Terrorism Threats on Tourism Development;
- Reengineering, Imagineering and Risk Management in Tourism

Submission and Accommodation Guidelines:

• **Working Languages:**

Bulgarian and English languages; the papers should be written in English language!!!

• **Important Dates:**

February 25, 2007 – Submission of application forms with an enclosed abstract up to 30 lines. Please, submit the filled-in application form to the following e-mail address: Tourism_Conference@mail.bg;

March 31, 2007 – Submission of the full text of the papers and the posters together with a bank transfer of the registration fee. All papers will be accepted and published only on condition of prepaid registration fee!!!

• **Registration Fee:**

- For Bulgarian participants: 60 BGN;
- For foreign participants: 100 EUR

• **Bank Account Number for transfer of registration fee:**

INTERNATIONAL ASSET BANK AD

Bank account number in BGN:

BG42IABG74583100211100 (for Bulgarian participants)

Bank account number in EUR:

BG50IABG74583400211101 (for foreign participants)

BIC: IABGHSF

- According to the *requirements for the format of the abstracts and the papers to be published please visit the website of the Faculty of Economics – www.fe.swu.bg*

• **Accommodation and stay during the Conference:**

The Bachinovo Education Center comprises modern hotel facility whose rooms will be offered to the participants in the Conference at the following expected price rates:

Single stay in a double room: 10 – 14 BGN (5 – 7 EUR);

Stay in a double room /with another participant: 20 BGN (10 EUR);

Stay in apartment flat: 50 BGN (25 EUR).

The distance from the center of Blagoevgrad to the Bachinovo EC can be covered by a taxi drive for 6 – 8 minutes at an approximate cost of 3 – 4 BGN (1.5 – 2 EUR).

The participants in the Conference can also use the accommodation services of the hotels in the town of Blagoevgrad. You can also make your reservations for your stay at the hotels in Blagoevgrad by the assistance of the Tourism Information and Training Center at the Tourism Department, which functions with the support of the Municipality of Blagoevgrad

Tourism Information and Training Center - Blagoevgrad

Blagoevgrad 2700

2 Krali Marko Str.,

Tel. +359 73 885222

tourist_service_swu@yahoo.com

Списание “Икономика и управление” е издание на Стопанския факултет при ЮЗУ “Неофит Рилски” – Благоевград. То е с периодичност 4 броя годишно. Неговото разпространение се извършва чрез абонамент на адреса на редакцията. Цената на 1 брой е 6 лв.

ИЗИСКВАНИЯ КЪМ АВТОРИТЕ

1. Публикациите да бъдат в обем до 10 страници, включително резюме, илюстративен материал, таблици, фигури и използвана литература.
2. Да се приложат, в превод на английски език заглавието, името/имената на авторите, абстракта и ключовите думи.
3. Фигурите, графиките и таблиците да се представят и като отделни файлове.
4. Списъкът на литературата да съдържа само цитираните в текста източници. В текста да се посочват в скоби името на автора и годината на издаване на цитирания труд, които в литературата да се подреждат по азбучен ред.
5. Да се следва следната примерна структура на статиите: автор (на български и английски език); точно наименование на организацията, в която работи, адрес и телефон; заглавие на български и английски език; абстракт и ключови думи на български и английски език; увод; материал и методи, използвани при разработката; резултати и обсъждане; изводи; литература.
6. Публикациите да се представят хартиен и електронен носител, във формат А 4, шрифт Times New Roman, размер 12 pt, разстояние между редовете 1,5. Да не се прави сричкопренасяне.
7. Качеството на предоставените за публикуване материали е отговорност на авторите.
8. Получените ръкописи не се връщат на авторите.
9. Списание то се издава с финансовата подкрепа на авторите, поради което за публикуването на всяка статия се заплаща сумата от 30 лв.
10. За представяне на актуални публикации и за публикуване на рецензии и отзиви за научни трудове се заплащат 20 лв.

ИКОНОМИКА И УПРАВЛЕНИЕ
научно списание

Изд. Стопански факултет
При ЮЗУ “Неофит Рилски” - Благоевград

Тираж: 150 бр.
Предпечатна подготовка: Лъчезар Гогов

ISSN: 1312-594X

Печат: Документен център “Авангард” - София